

W. W. Johnston

EX LIBRIS

GEORGII WESLEY JOHNSTON

QUI QUUM EX ANNO A.D. MDCCCCVI

USQUE AD ANNUM MDCCCXVII

LINGUAE LATINAE IN COLLEGIO

UNIVERSITATIS DOCTOR AUT

PROFESSOR ASSOCIATUS FUISSET

MENSE MAIO A.D. MDCCCXVII MORTUUS EST

θήκης ἀγάλματ' αἱ πατούμεναι βίβλοι.

Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches
SCHUL - W Ö R T E R B U C H

von

Friedrich Adolph Heinichen,

Dr. der Phil. und Licentiaten der Theologie, Gymnasialprorector a. D. und Professor.

Erster Theil:

Zweiter Theil:

Lateinisch-Deutsch.

Deutsch-Lateinisch.

50 Bog. Lex.-8. 1864. geh. 1 Thlr. 24 Ngr.

45 Bog. Lex.-8. 1866. geh. 1 Thlr. 13 Ngr.

Dieses neueste lateinische Wörterbuch ist für den ganzen Cursus des Gymnasial-Unterrichts bestimmt und hat bereits in den meisten Schulen Deutschlands Eingang gefunden. Seine Vorzüge vor ähnlichen compendiösen Wörterbüchern sind allgemein anerkannt.

Wörterbuch

zu

Ovid's Metamorphosen.

Von

Dr. Johannes Siebelis,

Professor am Gymnasium zu Hildburghausen.

gr. 8. geh. 22½ Ngr.

Der durch seine Ausgabe der Metamorphosen (5. Aufl. 1867) und anderer Schulbücher rühmlichst bekannte Verfasser bietet in diesem Wörterbuche ein neues Hilfsmittel für das Verständniß der Metamorphosen, das den Bedürfnissen der Schule und der Wissenschaft gleichzeitig Rechnung trägt.

Reallexikon des classischen Alterthums
für Gymnasien

Im Verein mit mehreren Schulmännern herausgegeben

von

Dr. Fr. Lübker.

Dritte durchgängig verbesserte Auflage.

72 Bogen. Lex.-8. Mit vielen Abbildungen. geh. 3 Thlr. 10 Ngr.

Das Buch hat eine so ausserordentlich günstige Aufnahme gefunden, dass drei starke Auflagen rasch hintereinander nöthig wurden. Dasselbe wird vorzugsweise gern zu Prämien benutzt.

Bei B. G. Teubner in Leipzig sind ferner erschienen:

WÖRTERBUCH

zu

XENOPHONS ANABASIS.

Für den Schulgebrauch bearbeitet

von

Ferdinand Vollbrecht,

Rector zu Otterndorf.

Mit 70 in den Text eingedruckten Holzschnitten, drei lithogr. Tafeln
und einer Karte.

gr. 8. geh. 18 Ngr.

Dieses neue Specialwörterbuch zur Anabasis unterscheidet sich namentlich durch die in den Text gedruckten Holzschnitte und die beigegebenen Tafeln von seinen sämtlichen Vorgängern. Der Verfasser ging nemlich von der Ueberzeugung aus, dass ein Specialwörterbuch für Schüler einer Tertia, denen die Benutzung antiquarischer, geographischer und anderer Hilfsmittel in der Regel nicht zu Dienste steht, in sachlicher Beziehung eine klare und bündige Darlegung alles dessen bieten muss, was der Schüler zum vollen Verständnis braucht und dass für diesen Zweck alles, was für die Einbildungskraft anschaulich gemacht werden kann, auch anschaulich gemacht werden muss. Aus diesem Grunde sind die zahlreichen Abbildungen beigegeben worden, welche dem Wörterbuche, das selbstverständlich auch in sprachlicher Beziehung auf der Höhe der Wissenschaft steht, einen bedeutenden Vorzug verleihen.

Benseler - Schenkl's

Griechisch-deutsches und deutsch-griechisches

SCHUL - W Ö R T E R B U C H .

I. Band: Griechisch-Deutsch. Von G. E. Benseler. 3. Aufl.
gr. 8. geh. Preis 2 Thlr.

II. Band: Deutsch-Griechisch. Von K. Schenkl. gr. 8.
geh. Preis 2 Thlr. 12 Ngr.

Das Griechisch-deutsche Schul-Wörterbuch von Benseler ist bereits in 3 starken Auflagen verbreitet und in seiner Einrichtung hinlänglich bekannt. Durch besondere Berücksichtigung der von Schulen gelesenen Autoren ist es für den Gebrauch an Gymnasien weit zweckdienlicher als alle grösseren Wörterbücher.

Das Deutsch-griechische Schul-Wörterbuch von Schenkl, vor Kurzem erst erschienen, wird an Vollständigkeit und Genauigkeit von keinem andern Wörterbuche übertroffen, während es erheblich billiger als alle ähnlichen Wörterbücher ist.

LL
51698Di.2 Gallust CI Sem

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBRI

DE CATILINAE CONIVRATIONE

ET DE BELLO IVGVRTHINO.

ACCEDVNT ORATIONES ET EPISTVLAE

EX HISTORIIS EXCERPTAE.

EDIDIT

RVDOLFVS DIETSCH.

EDITIO QUARTA EMENDATIO.

181909
5.7.23

LIPSIÆ

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXX.

PRAEFATIO.

Quo nihil laetius exoptatusque accidere potest homini litterarum et veri amanti, si in quo ipse operam studiumque posuerit, id alius suppleat, absolvat, emendet, hoc mihi contigit per *Henricum Jordanum*, quem editione, Berolini 1866 aput Weidmannos evolgata, eisquae in Mus. Rhen. vol. XVIII et Hermae vol. I disputavit, de Sallustio praeclare meruisse ita fateor, ut in quibus me acerbius castigavit, agnoscere quam excusare malim. Oblata igitur huius meae editionis repetundae necessitate quid aliud agere potui, quam ut quae ille comparasset, eis quam diligentissime et religiosissime uterer? Nec vereor, quod multis de locis sententiam meam mutaverim, ne in levitatis crimen incursum sim. Etenim cum ad aliquid redimus, liberiore animo iudicare solemus faciliusque opiniones quasdam omittere: tum ab Iordano confirmatus in ea sententia, quam de praestantia codicis P ipse primus proposueram, set meliora edoctus de cod. V, facere non potui quin in omnibus locis, de quibus iudicium ab fide librorum penderet, illius exemplum sequerer: postremo nonnulla iam ipse conrexi in editione Catilinae, quae adnotatombus inlustrata prodiit a. 1864. Ceterum quoniam fusius de singulis disputare non est huius loci, quae nunc aut mutavi aut retinui breviter recensere, interdum additis argumentis, constitui.

Cat. 2, 2. *conpertum est] est* delevit I. Num in omnibus libris omissum sit, equidem dubito. — **3, 2.** *actorem] I. auctorem.* Illud ob sententiam retineo, praesertim cum cod. P¹, cui aliquanto plus fidei quam ille v. d. habendum esse arbitror, exhibeat. Etiam multo minus Iug. **1, 4**, cum codices primi generis (P) cum multis

alterius (C) in *actores* consentiant, non nulli tantum ex hoc *auctores* praebeant, cur his quam illis magis obsequendum sit perspicio. — 3, 5. Quod in P *quae*, non *qua* est, id ipsum me movit, ut Gerlachii emendationem retinendam putarem. Nec desunt exempla, quae in archetypo morem illum scribundi, quo eadem litterae bis ponendae semel scriptae notarentur siglis, observatum fuisse deinceps ostendunt. — 6, 2. Ut verba *ita brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat* hoc ipso loco inserenda censerem, ne eis quidem, quae I. Herm. I 2 p. 245 sqq. disputavit, adductus sum. Non invidio si quis Sallusti ea esse contendere audeat, at cum Augustinus ea ad illustrandas sententias Sallusti (C. 9, 3) et Ciceronis adhibuerit, in promptu est suspicari ea ab homine docto in lectitatione Augustini bene vorsato in margine exemplaris sui adscripta, in textum paucorum librorum inlata esse. Set quid suspicionem advorsum suspicionem pugnare iuvat? Concederem facilius, si Sallusti orationi aliquid deesse planum factum esset. At ex Troianis et Aboriginibus unum populum, ergo civitatem factam esse nonne praegressis satis expressum est? Quod si tales loci, quales sunt C. 7, 3. I. 40, 3, in comparationem vocantur, scilicet hic est pronominum demonstrativorum usus, ut ex praegressis membrum consecutivum mente teneatur. Quid autem hoc est: ut tam facile coalescerent, eo effectum est, quod brevi — per concordiam civitas facta erat? — 8, 2. Semel moneo, ut in orthographia ubique Iordani vestigia premerem, eo minus me motum esse, quod illum sibi non constituisse viderem. Sic *magnificus* initio constanter scripsit, ab p. 30 ubique *magnificus*, et cum in maxuma editionis parte antiquas formas *plebes* et *plebei* expulisset, ad eas postremo rediit. — 11, 7. Quamquam quam saepe *e* et *i*, in terminationibus maxime, confusa sint, dici vix potest, eamque ob causam *temperarint* scribere ne pro emendatione quidem habendum, tamen ne Sallustio meas opiniones obtrudere viderer, *temperarent* nunc retinui, set ut recte coni. impf. explicaretur, membrum a praegresso graviore incisione seperandum putavi. — 13, 1. *constrata*] *contracta*, quod quia magis poeticum est reieci. Set infra 28, 11 etiamnum Gronovii emendationem *extrudendo* probo. — 14, 1. *tamquam stipatorum*] Biusfeld. Mus. Rhen. XXI 3 p. 485 sq. *tamquam stipationem*. — 14, 5. *aetate* ex versu sequenti petitum esse Iordano concedo. — 15, 3. *facinoris maturandi*] *facinus maturandi* I. ex p. Set cum prima manus in P *facinus matura**da exhibeat, utrum veri similis, scribam quae in archetypo suo essent, recte legere non potuisse eamque ob causam in uno codice erratum esse, an omnes ceteros ex audacter correcto exemplari fluxisse? — 18, 1. Qui ob Diomedis fidem contra omnes libros *in quis* scribat, nonne etiam *brevissime* ubi eodem traditum pro *verissime* recipere debet? — 18, 3. De verbis *quod* — *nequiverit* suspicio mea mihi nondum adempta. *Romae* iam in ed. 1864 reieceram. — 18, 6. Lacunam esse etiamnum censeo. — 19, 5. *ante* in omnibus libris pro *antea* scriptum esse, silenti Iordano credam? — 20, 7. *ceteri omnes, strenui boni, nobiles atque ignobiles*] I. ex

Victor. Caes. 24, 9 *ceteri omnes, boni malique nobiles atque ignobiles* coniecit. — 20, 16. *utimini*] *utemini*. Quamquam paulo ante *hortantur* ex Vpz recipiendum fuit. — 22, 2. Post Frid. Ritschlii praeclaram disputationem (Mus. Rhen. XXI 2 p. 317 sq.) nemo, opinor, quin adeo antiquissimus liber glossis inquinatus sit, dubitabit. — 23, 4. *quoque modo*] Quod Momms. con. *quoquo modo*, probare non potui, cum mihi non constaret, Fulviam ab aliis auctoribus, quam per Curium quidpiam cognovisse. — 25, 3. *lubidine*] I. ex P *lubido*. — 26, 5. [*consulibus*] I. sine uncis. Ego libris minus confido, quam ut Sallustium ita vaesanum iudicem, ut uno tenore Catilinam ambos consules interficere voluisse narraret, cum modo in Antonio eum spem habuisse dixisset. — Locum c. 26—31. uti in libris traditus est, intactum reliqui, non quo sententiam, ad quam post multas dubitationes tandem adductus eram (Exc. I ad ed. 1864 p. 204—206), me facillume Mommseni disputatione (Herm. I 3 p. 431 sqq.) perductum rursus abiectis confiterer, set quod in tali editione quae nondum consensu communi adprobata essent, amplecti religioni duxi. Sallustium per Ciceronem in errorem inductum esse concederem, si res ipsae planae et apertae mihi viderentur neque alii scriptores eo modo, quem transpositio restituit, res narratas esse testarentur. Ignoscat igitur vir praeclarissimus, quod temeritatis crimen iniungere mihi quam in eius verba iurare maluerim. — 27, 2. *intenti paratique*] *intenti parati*. — 27, 3. *penes* ex Palmerii coniectura] *per* I. — 28, 1. Dum demonstratum fuerit, homines ita furore abreptos fuisse, ut se, si cum armatis salutatum venissent, non exclusum iri sperarent, lacunam in libris esse contendam. — *domui*] *domi* I. Rarior forma per P *domi* confirmari magis quam reici visa. — 29, 1. *exagitationum* c. Cortio] *exagitatam* I. — 30, 7. *Maiores*, quod pro *minores* exhibet P, haut dignum quod prorsus neglegatur, mihi videtur. — 31, 5. *vel sui*] *aut sui* I. P ut ad *vel* potius ducere mihi videtur. — *ib. sicubi* cum Linkero] *si* I. Ad illud me convorti, quoniam in archetypo *si ut* fuisse Iordano visum est. — 31, 7. *in populum Romanum* cum Cortio] *in plebem Romanam* I. In tanta similitudine compendiorum cur hoc loco *in plebem Romanam* necessario scribendum fuisset, ostendendum fuit. — Suspicionem, quae de *civis* diu me tenuit, nunc missam feci. — 32, 1. *insidiae* [*consuli*] *procedebant*] *insidiae consuli procedebant* I. Ab S. contra latinatis leges, illis praesertim temporibus, sic scribi potuisse nego. — 32, 2. *possint*] *possent* I. Vid. 11, 7. — 33, 1. *patriae* c. I.] antea *patria*. — 34, 1. *respondet*] *respondit* I. — 35, 3. *non quia — solvere non possem, cum scilicet alienis*] *non quin — solvere possem, ut alienis nominibus* I. de con. — 36, 1. *Flammam*] I. eiecit. Mihi ut ab grammatico adiectum, tamen memorabile visum. — 36, 5. *morbi erat, quae uti tabes*] *morbi ac veluti tabes* I. c. Haupt. Philol. III p. 547. Illud mihi neque inconcinnum esse et propius ad librorum scripturam *morbi atque uti tabes* adcedere visum. — 37, 5. Quoniam libri alii qui per *dedecora* exhibent, aliquid in loco turbatum esse concedo, qui

recepto orationem perspicuam et dignam Sallustio fieri nego. — 38, 3. *post Sullae tempora*] *post illa tempora* I. Confirmavit me, quod in libris similiter peccatum intellexi 28, 4: *ex Sullanis coloniis. p. ex illanis. P. exulanis.* — 39, 2. *ceteros, qui plebem in magistratu placidius tractarent, iudiciis terrere* c. Ritschl. Mus. Rhen. XXI 2 p. 318 sq.] *ceterosque iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent.* — 39, 4. *illis si*] *illis qui* I. Quae in Comm. p. 109 sq. exposui, nondum refutata vidi. Ceterum quod in duobus alterius generis libris post *exanguibus* adiectum est *ceteris*, iam antiquiore tempore homines doctos in *illis qui* offendisse, ostendere mihi videtur. — 39, 6. *aut ipse*] *aut per se* I. — 41, 5 *Praecipit* Linkeri etiam I. recepit. Idem ego eam ob causam quam supra significavi. Etenim vir amicissimus Fleckeisen me monuit pro *praecipio, praecipit* antiquitus *praecēpio, praecēpit* et dictum et scriptum esse. Cf. I. 12, 6. — 42, 3. *in ulteriore* cum Cortio] *in citeriore* I. quod qui librorum causa retinet, Sallustium turpis erroris insinuat. — 43, 1. † *Faesulanum*] *Faesulanum* I. In edit. 1864 Exc. III p. 208 *Trossulanum* conieci, nunc cruce praefixa vocabulum corruptum esse significandum putavi. — 45, 3. *et cur delendum mihi videretur* exposui in ed. 1864. Exc. IV p. 210. — 46, 5. Verborum *in senatum* eiectorum eo minus me paenituit, quod etiam I. uncis circumcluserit. — 49, 1. *Per*, quod nimis subtilibus rationibus necessario repetendum fuisse contenderam, nunc librorum fidei cedens altero loco delevi. — 49, 4. *usque eo* per *adeo* explicatum esse idque loci conrumpendi causam praebuisse concedo. — 50, 2. *in audaciam* ex glossemate orta esse etiam I. intellexit. Qui retinere velit, certe transponere debet. — 50, 4. Verba *quod ea de re* — *consuerat* quo modo commode explicentur, nondum intellego. — 51, 4. *quae reges*] *qui reges* I. Si grammaticus quidam *quae* suo Marte novavit, certe quid Sall. scribere debuisset, recte perspexit. — 51, 5. *infida et advorsa*] *infida atque advorsa* I. — 51, 6. *in pace et per indutias*] *et in pace et per indutias* I. Nisi planum factum fuerit, quibus in rebus et quibus rationibus perductus Sall. ab suae aetatis diligentia et elegantia deflexerit, ea retinenda censeo, quae ab libris nonnullis aliquid commendationis habeant simul et diligentiorum aequalium usui atque consuetudini conveniant. — 50, 15. Cum tam multa exempla brevium syllabarum in P. ommissarum extent, ergo relicuis eiusdem generis libris in talibus fides non omnis deneganda sit, utrum *saevior* an *severior* verum iudicem adhuc dubito. — 51, 19. *sint in armis* c. I.] *in armis sint.* — 51, 22. *in sententiam* c. I.] *in sententia.* — 51, 27. *Scilicet* de coni.] I. *sed.* — 51, 39. Sententiam, quam de verbis *Graeciae morcm imitati* dixi, eam ut abiciam, nondum planis argumentis perductus sum. — 51, 43. *neu quis* c. I.] *ne quis.* — 52, 2. *Longe mihi alia mens est* c. I.] *longe alia mihi mens est.* — 52, 20. *si ita res esset* c. I.] *si ita esset.* — 52, 25. *deprehensis* c. I.] *adprehensis.* — 52, 27. *convortat* (ed. 1864) I.] *convortet.* — 52, 30. *T. Mantius*] *A. Mantius.* Malo librariis quam Sallustio erroris aut negligentiae

crimen iniungere. — 52, 32. *deis aut hominibus* c. I.] *deis atque hominibus*. — 52, 35. *Urbis* etiamnum glossema iudico. — *potest occulte* c. I.] *occulte potest*. — 52, 36. *ego ita* (ed. 1864) c. I.] *ita*, — 53, 5. Vehementer laetatus sum, quod Fr. Ritschl (Mus. Rhen. XXI 2 p. 316) mihi adsensus est, locum vocabulo omisso corruptum statuendum potius esse, quam emendationem deteriorum librorum *effeta parente* accipiendam, etiam vehementius quod non *aetate*, set *vi* excidisse docuit locumque optume inlustravit. — 54, 5. *illa*] *illum* I. Illud retinui non ob librorum aliquam fidem, set ob sententiae concinnitatem. — 55, 1. *tres viros*] *trium viros* I. *Ad* cum defendi posse videatur, nolo suspiciones sequi. — 55, 3. *ascenderis* librorum fide commendatur: in tanta rei obscuritate ego nihil discernere audeo. — 55, 5. Verba *vindices rerum capitalium* suspecta esse etiam I. iudicavit. — 57, 1. *in Galliam* [*Transalpinam*] Sine uncis I. Facilius ego nimiae suspicacitatis obprobrium perferam, quam in Sallustio mirae atque inconditae narrationis crimen relinquam. — 57, 4. I. verba *in fuga* deleta volt. Mihi proxime ad verum accessisse Fr. Ritschl videtur (Mus. Rhen. I. c. p. 319) *expeditus tardatos in fuga* scribi iubens. — 58, 5. *quo loco* (ed. 1864) I.] *quo in loco*. — 58, 9. *sin* c. Kritzio, id quod latinitas postulat, restituere malui, quam stricte a librariis lineolam adpictam esse negare. — 58, 11. *pro potentia paucorum pugnare* c. I.] *pugnare pro potentia paucorum*. — 58, 12. *adgrediamini* c. I.] *adgredimini*. Quamquam imperativus gravior et Catilinae ingenio aptior videtur. — 59, 5. *tumulti*] *tumultus* I. Incertum mihi videtur, num singularia et antiqua illa, quae in paucis aut in uno libro inveniuntur, grammaticorum praeiudicatae opinioni ac pruritu debeantur, an in archetypo servata per ignaros in volgaria et usitata commutata sint. — 60, 2. Neque Nonio tantum tribuo ut contra libros *a* recipiam, neque libris, ut contra usum ac consuetudinem Latinorum *cum infestis signis* genuinum esse credam. — 61, 3. Verba *alis alibi stantes*, quae Diom. p. 333 et Charisius p. 159 uno consensu cum *omnes tamen advorsis vulneribus* iuncta fuisse tradiderunt, ut cum Iordano errore memoriae ex 60, 5 *alios alibi resistentis* male conflata esse credam non adducor.

Iug. 1, 5. ac pernitiosa ex August. Ep. LIV] del. I. Aequalitate membrorum multo magis commendantur illa verba, quam quae I. C. 6, 2 inserunda putavit. Quod in nullo libro scripta sunt, certe documento est, omnes libros ex uno archetypo fluxisse. — 3, 1. Locum constitui secundum ea, quae liberalissime me W. Roscher, iuvenis doctissimus, per litteras monuit. — 4, 4. *quibus* — *adeptus sum quales* cum Kritzio (ed. 1856 ex Elberlingii coniectura)] *adeptus sim et quales* I. cum libris. Quo modo haec scriptura et logicae rationi et Sallusti concinnitati conveniat, non invenio. — 4, 7. *his moribus*] I. *eis moribus*. — 5, 3. *expediam* ob consuetudinem Sallusti illiusque aetatis] *expedio* I. ex libris. — 5, 4. *Suface*] *Syphace* I. — 5, 5. *sed* retinuit I. Suspectum fuit iam ante me Linkero et Bojeseno [qui et conrexit]. Ne

audacior viderer, ultra illorum virorum sententias progredi nolui. — 7, 1. *eis difficultatibus*] *his d. I.* — 7, 1. *inperi c. I.*] *inperio*, set de loco 13, 5 adhuc dubito. — 9, 2. *En* particula mihi suspecta est. — 10, 1. Locus ita mihi refingendus videtur, ut *liberis* cum Ursino eiciatur. *Ea* mihi non ob libros, at ob sententiam suspectum. — 10, 7. *quia aetate*] *qui aetate I.* — 11, 6. Quoniam Sallustium tam levem fuisse credere non possum, ut h. l. quae ipse 9, 3 narrasset, prorsus oblitus esset, *adoptione* insulsae glossae originem debere statuo. — 12, 3. *sua visens c. Grutero*] *suam visens I.* — 12, 5. [*in*] *delevit I.* — 14, 5. *amicitiam* omisso concinnio fieri orationem etiamnum arbitror. — 14, 9. Quam subtilis fuisset ille grammaticus, qui *tuis* eiecisset, equidem magis mirarer, quam ex glossa illud in libros inrepsisse. — 14, 10. *Ne* ob eadem, quae Kritizium permovere, me delevisse non paenitet. — 14, 11. *non quit*] *nequit I.* Illud insolentius ab grammatico novatum esse lubentius concederem, nisi ad volgaria ab siglis librarios aberrasse multi loci documento essent. — *in meo regno c. I.*] *in regno meo.* — 14, 12. *multum laborem c. I.*] *multum laboris.* — 14, 15. *relicta est anima c. I.*] *De est* suspicionem omisi. — 14, 17. *an reges c. I.*] *aut reges.* — 14, 23. *et omnis c. I.*] *set omnis.* — 14, 20. *iure*] *vivere I.* Hoc mihi ex sequentibus natum videtur. — 15, 2. Cur ab *senatus* uncis removerem, cum adeo Iordanus eis inclusisset vocabulum, non habui. — 15, 3. Praenomina ubique adiungenda puto, etiamsi Sallustius ea re corrigi dicatur. — 15, 4. *vidit*] *videt I.* — 16, 3. *famae*] *fama I.*, quod quomodo recte dicatur, non video. Quam saepe *e* et *i* commutata! — 17, 5. *arbore infecundus*] *arbore i. I.* — 18, 4. *Medi et Persae et Armenii*] *Medi, Persae et Armenii I.* — 19, 1. *pars imperi cupidine, alii multitudinis domi minuendae gratia sollicitata plebe et aliis*] *alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperi cupidine sollicitata — aliis I.* Quae me ad praenotanda verba permovere, ea nondum refutata vidi. — 19, 7. *Muluccham cum I.*] *Mulucham.* — 21, 4. Verba in *z* adiecta *de controversiis suis iure potius quam bello disceptare* vera et proba esse non nego, set aliquid dubitationis haerere, quod in antiquissimis optimisque libris omnibus omissa essent, uncis adpictis non occultandum putavi. — 23, 4. *trahi non posse*] *non trahi posse I.* Et codicum scriptura mihi incerta et ratio obstare visa. — 24, 3. *mei c. I.*] [*mei*]. — *incertus sum c. I.*] *incertum est.* — 24, 9. *scribo c. I.*] *scripsi*, quamquam haec Vaticani scriptura epistularum consuetudini prorsus convenit. — 25, 1. *enisum*] *enisum est I.* Obsequi huic dubitavi cum ob eodum incertam fidem, tum ob Sallustiani styli proprietatem. — 27, 4. [*Calpurnius*] *delevit I.* — 28, 5. *artes et animi et corporis c. I.* et codice Frontonis] *artes animi et corporis.* — 29, 3. *primo*] *primum I.* — 29, 5. *Vagam c. I.*] *Vaccam.* Scilicet illam scriptionem tituli testantur. — 30, 3. *incendebat c. I.*] *adendebat.* — 31, 4. *factionis potentiae c. I.*] *potentiae factionis.* — 31, 6. *vostris*] *nostris I.* Item infra *vostris pro nostris* retinui. Etenim habet aliquid momenti ad animos auditorum,

ac maxime de plebe, si suarum rerum gravius admoneantur, et fere per totam orationem Memmius omnia ad populum rettulit, se illi obposuit. — 31, 10. *praedas*] *praedae* I. Scilicet illud non ob Vaticani fidem, set quod sententia mihi postulare videretur, retinendum censui. — 31, 14. *eadem metuere* nondum adducor ut ab Sallustio scripta putem. — 31, 15. *libertatis curam* c. I.] *curam libertatis*. — 31, 18. *vos* c. I.] *vobis*. — 31, 25. *omittatis* c. I.] *amittatis*, quod nescio annon proprium fuerit Sallusti. — 31, 28. *benefici quam malifici inmemorem esse* c. I.] *benefici inmemorem esse quam malifici*. — 32, 1. *saepius* de coni. I.] *saepe*. — ibid. *accersebant*] *accersebat* I. quod certe inopportune dictum videtur. — 33, 3. *nisi* c. I.] *ni*. — 35, 10. *o urbem*] *urbem* I. Quamquam interiectionem *o* ab Sallustianis libris minorem commendationem habere non nego, tamen cum aput alios scriptores adiecta sit et aliquam vim orationi addat, quid obstat, quo minus librariorum incuria excidisse, non ab Sallustio neglectam esse statuas? — 36, 2. *ludificari*] *ludificare* I. Cur Arusiano minus fidei habendum sit, quam libraribus, qui *e* et *i* quam saepe permutaverint quamque propensi ad volgaria fuerint, dici vix possit, non video. — 37, 4. Senec. Ep. 114, 119 h. l. *hiemantibus aquis* legisse, mihi non minus veri simile visum est, quam *hiemalibus* ab grammatico restitutum esse. — 38, 1. *subdolos*] *subdole* I. Mihi rationibus subductis illud maiorem a libris commendationem habere visum. — 38, 2. Verba *ita delicta occultiora fuere* (etiamsi fore probaretur) ut ab Sallustio scripta potius, quam ab insulso librario ex margine in textum inlata esse iudicarem, ab animo meo inpetrare non potui. — 38, 10. Quamquam quod ipse conieci *mortis metum intuebantur*, eo Sallusti manum restitutam esse contendere minime audeo, iam quod I. conb. Tac. h. II 76, 1 coniecit *metu nutabant*, recipere propterea dubitavi, quod nemo recte dicitur quia mente dubia haesitasset, aliquid probasse, set in dubitatione certa aliqua cogitatione ad capiendum quamvis turpe et grave consilium confirmatus esse. — 41, 1. *popularium* et *senatus* delevit I. Ibidem *dicunt*, quod pro *ducunt* edidit ille, num in omnibus libris sit inventum, vehementer ego dubito. — 43, 1. *de senatus sententia* c. I. de palmari Mommseni coniectura (vid. Herm. I 3 p. 430 sq.) *designati*. — 44, 5. *ea* c. I. delevi, non iam ob libros, quam quod superfluum et ieiumum videbatur. — 47, 2. *temptandi gratia si paterentur et ob opportunitates*] *temptandi gratia et si paterentur opportunitates* I. — ibid. *commeatu* de Madvigii emend.] *commeatum* I. — 48, 3 *milia* [*passuum*] *milia passuum* I. Genetivus ille, quod ap. Arusianum deest, et in libris locus variatus, utique suspectus mihi fuit. — 49, 2. *belli melioribus* cur. I.] *bello m.* — 50, 3. *peditum* uncis exemi, cum neque librorum discrepantia tanti videretur et res commendare. — 53, 5. *fessi laetique victoria erant*] *fessi lassique erant* I. set ut meam coniecturam non prorsus improbasse videatur, quod idem de *adventarent*] I. *adventare* valet. — 53, 8. *mutatur* c. Iord. Prisciani fide omnibus libris Sallusti praelata] *exortum*. — 54, 1. *iam*

c. I.] [*iam*]. — *quae leviora sint] quae leviora sunt* I. Talia conrigenda esse contendo, quamdiu Sallustium ab suae aetatis diligentia temere discessisse non planum factum fuerit. — 54, 5. [*in] acie] in acie* I. — 54, 6. *interficat, iubet alia] interfici iubet, alia* I. Hic optumis libris plus fidei tribui, quam ille. — 55, 1. *ut in advorso c. I.] in advorso*. Ut reduxi, ne Sallustiani dicendi generis proprietatem temere delere viderer. — 55, 4. Uncis vocabulo *animo* adiectis significatum volui, illud, quamvis per libros optimos non commendatum, tamen mihi vestigia in deterioribus codicibus prementi non tam ex glossemate ortum, quam Latinorum consuetudini convenire visum esse. — 56, 5. *gerunt c. I.] agunt*. — 57, 5. *sudis, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam ardenti] sudes pila, praeterea — sulphure — ardentia* I. Nisi quis etiam pila aut certe sudes ardentia missa esse cum aliqua veri specie ostenderit, ego equidem *ardenti* retinere audebo, confirmatus maxime loco 60, 6. — 58, 4. *tumultum hostilem] clamorem hostilem* I. Aut *clamorem* aut *tumultum* pro glossemate habendum esse certum est. Set grammaticum quendam ad *clamorem* explicandi causa *tumultum* adscripsisse, quod in antiquissimis libris est *clamorem vel tumultum* parum argumenti mihi esse videtur. — 60, 4. *sicubi] sicuti* I. — 61, 4. *clam c. I. delevi*. — 52, 1. *merenti] meritae* I. Hoc ab licentia correctoris originem duxisse veri similium visum, quam *merenti*. — 63, 4. *factis ex palmari Palmerii emendatione] facile* I. — 63, 6. *consulatum* quod addidi delevit I. Ut illud a librario ultro adiectum sit, tamen orationem multo planiorem facere, quid quod paene necessarium esse iudico. — 64, 2. *primum commotus insolita re mirari eius consilium c. I.] primo comm. ins. re mirari primum eius consilium*. — 65, 2. *more cum I.] modo*. — 66, 1. *aliaque quae c. I.] alia quae*. Reperi illud, ne forte Sallustio nimiam quamdam diligentiam viderer adfinxisse. — 67, 1. Minus audax mihi visus sum, si eos qui *ad* excidisse censuere — in quibus auctor fuit scripturae, quae in nonnullis alterius generis libris inventa est — sequerer, quam si suspicionem, antea a me propositam (subplendam esse orationem *arce* — *obsidebat*) retinerem aut c. I. *arce* scriberem. Ceterum *fuga prohibebant* ipse iam dudum edideram. — 67, 3. *an pactione aut casu c. I.] aut pactione an casu*. — 68, 2. *postera die c. I.] postero die*. At ut etiam *postera hora* pro *postera horam* reciperem ab me inpetrare non potui. — 69, 2. *volgun c. I.] volgus* ut etiam 73, 5. De extremis verbis I. adlegavit Momms. Stadtrechte p. 399 n. 20. Mihi nondum omnes dubitationes exemptae sunt. — 72, 2. *cxperrectus] excitus* I. Diomedem memoria lapsum esse mihi vix credibile videtur. — 73, 4. *fuit c. I.] fuerat*. — 74, 1. *fide] fidei* I. Insolentiores formas ab librariis temere commutatas esse constat. — 75, 1. *ubique plerique] ubi plerique* I. Illud in archetypo fuisse ex codicum scripturis coniectanti satis mihi veri simile visum. — 75, 5. *praesto forent c. Kritzio] fuerint* I. — 76, 3. *et* etiannum mihi suspectum est. — 77, 2. *Iugurthini*, quod sine uncis I. reliquit, deforme glossema esse recte perspexit

Linker. — 79, 1. *memorable*, si non archetypi scripturam, Sallustio digniorem esse, quam *mirabile* mihi persuasum est, neque obstat quod sequitur *memorare*. *nos* quamquam prorsus delere non ausus sum, tamen melius abfuturum cum Cortio indico. — 80, 6. *Boccho*] *Bocchi* I. Nisi alia eaque luculenta documenta prokata fuerint, quibus utrum Iugurtha Bocchi, an hic illius filiam in matrimonium duxerit, planum fiat, *Boccho* ab libris antiquissimis commendatum retinendum puto; eoque magis quod Bocchum in Romanos propensum cum Iugurtha adfinitatem iungere voluisse minus veri simile videtur, quam hunc quo illius animum per proximos inpelleret, ut filia inter illius uxores esset, curavisse. — 81, 2. *ibique* **** *Metellus*] *ibi Q. Metellus* I. Rationibus pro et contra rursus expensis sub iudice litem relinquere malo. — 85, 3. *cum maximo beneficio vostro* c. I.] *cum maximo vostro beneficio*. — 85, 10. *mutari*] *mutare* I. Ob multa exempla *e* et *i* confusorum non tantum tribuo codici P, ut quod unum orationis flumini conveniat, illius fide mutem. — 85, 11. *vos imperare* c. I.] *vos imperatorem*. Quamquam autem *sibi* ob codicum auctoritatem exulare debere agnosco, tamen quia ambiguitatem prorsus removet, mihi placere non infitias ire audeo. — 85, 14. *obiectantur* c. I.] *obiciuntur*. — 85, 16. *possit*] *posset* I. — 85, 17. *faciant*] *faciunt* I. — 85, 22. *res habet* c. I.] *res habent*. — 85, 24. *huiusce rei* c. I.] *cutus rei*. — 85, 26. *vostro maximo* c. I.] *maximo vostro*. — *ibid. me vosque* c. I.] *meque vosque*. — 85, 27. *ex animi mei sententia* c. I.] *ex animi sententia*. — 85, 29. *pectore*] *corpore* I. Scilicet volnera, quae pectore adorso excepta, multo laudabiliora et gloriosiora sunt, quam quae adorso corpore, ergo vel ventre vel pedibus. — 85, 30. *egomet meis*] *ego meis* I. Illud quamquam unus ex C exhibet tamen optime inventum esse, cum ob codicum discrepantias, tum ob sententiae gravitatem iudico. — 85, 34. *Eis ego*] *His ego* I. Qui librariorum naturam moresque noverit, utrum *his* an *is* i. e. *eis* verum sit, non ex illorum fide diiudicandum esse sciet. — 85, 39. *incultis moribus* c. I.] *incultum moribus*. — 89, 40. *viris laborem*] *laborem viris* I. Chiasmus cum latinis oratoribus, tum Sallustio ita consuetus est, ut me non pudeat, quod utrum h. l. ab grammaticis sciolis restitutus an ab ipso scriptore institutus sit, incertus haeream. — 85, 41. Verba *quod iuvat* ut ab omnibus codicibus abesse crederem propterea, quod in Iordani editione omissa sunt, adduci non potui. — *ibid. in convivis* non ob librorum fidem, set ob sententiam suspectum habeo, contra ab *sudorem* vocabulo uncus removi. — 85, 42. [*omnibus*] del. I. Ob librorum fidem suspectum esse fateor, ad sententiam certe haut incommodum. — 85, 45. *habete* c. I.] *habetote*. De *atque* suspiciones, quae mihi ob latinitatem subortae, nondum sublatae sunt. — 85, 47. *periculi* c. I.] *periculis*. — 86, 1. *armis, aliis utilibus*] *armis aliisque utilibus* I. — 88, 1. *accipitur*] *excipitur* I. Cum *acc.* optimi libri commendent, cur *excipitur* ex nonnullis alterius generis necessario recipiendum sit, non perspicio. — 89, 3. *illum procul abesse*] *illum abesse* I.

nihilo adnotato. Num igitur in omnibus codicibus abesse credam angor et excrucior. — 89, 5. *praeter oppido propinqua*] *praeter oppida propinqua* I. Num id, quod ex paucis eisque deterioris notae libris innotuit, etiam in PC scriptum sit dubitare me fateor. — Ibidem verba *natura serpentium ipsa perniciosa* omni suspicione carere ut iudicarem, nondum adduci potui. — 89, 7. *qua* — *agebatur* ex Linkeri em.] *quae* — *agebat* I. — ib. *illis sine uncis* c. I. — 91, 7. [*ante*] Sine uncis I. Mihi glossatoris manum videtur olere. — 92, 1 et 3 quod lacunas ab I. signis indicata explevi me non paenitet. — 92, 5. *omnis a natura*] *omnis natura* I., set commemorata mea coniectura. — 92, 7. *satis, magna*] *satis et magna* I. — ib. *turribusque* [*et altis machinationibus*] *turribusque et altis machinationibus* I. In loco apertissime turbato neque ut *et* quod in codicibus falso ordine positum est, reciperem, neque ut *et altis vel aliis machinationibus* non suspecta haberem permoveri potui. Etenim praeter turris et aggeres quae sunt altae machinationes? et aliis machinis ut vineis, quamvis cum periculo agerentur, locus tamen non prorsus fuit inportunus. — 93, 2. *avorsum*] *advorsum* I. Illud res mihi postulare visa. — 93, 4. *inflexa* c. I.] *flexa*. — ibid. *in castelli planitiem pervenit* c. I.] *castelli planitiem perscrutatur*. — 93, 5. *usui* c. I.] *usu*. Set postea *escenderat*, ut ad rem significantius, pro *adscenderat* retinui. — 93, 8. Quoniam quae antea addunda censueram *milites paucos et* nunc quidem minus placebant, nec vero quo Iordanus locum facillime sanari arbitratus est, una particula *et* interposita, satis faciebat, lacunae signa adpinxisse satis habui. Suspiciones, quas de *ei* conceperam, omisi. — 94, 1. *escensuri erant* ex Carrionis emend.] *e centuriis erant* I. cum libris, quod quibus argumentis in Hermae vol. I defendere conatus est, mihi non persuasit. — 94, 3. *extra vineas egressus* c. I.] *extra vineas est egressus*. — 95, 3. *iam prope* c. I.] *prope iam*. — *Graecis et Latinis* c. I.] *Graecis atque Latinis*. — *doctissimi* ex egregia Iordani coniectura] *doctissime*. At postea ad *simulanda* addendum esse *ac dissimulanda* mihi etiamnum videri, quamvis fortasse in pertinaciae crimen incurram, non dissimulo. — 97, 1. *misit* c. I.] *mittit*. — 97, 2. *cius* c. I.] [*eius*]. — 97, 5. *equites peditesque* c. I.] *equites pedites*. — ib. *caedere alii, alii obtruncari* ego meo Marte] *cedere alius alius obtruncare* I. Mox multi quod ego coniectaveram, probavit I. Verba *et ob eu scientes* nemo ita defendit ut mihi Salusti esse persuaderet. — ib. *orbis fecere*] *orbis facere* I. Illud optimi libri. — 99, 1. *ac paulo* c. I.] *et paulo*. — 99, 3. *tumultu formidine quasi*] *tumultu formidine* [*terrore*] *quasi*. — 100, 4. *equites ex auxiliariis*] *equites auxilarios* I. Ad illud mihi codicum vestigia ducere videntur. Semel corrupta terminatione *is* in *os* in promptu fuit *auxilarios* novare. Variationem orationis hoc commendare non infitior. — ib. *in munimentis* mihi non magis ob codices, quam ob sententiam suspecta. — ibid. *futura quae*] *futurum quae* I. — 100, 5. *Iugurthini belli* eo magis suspicio, quod ita Sallusti de Mario iudicium artius circumscribitur. — 102, 5. *cum*

c. I.] *quod*. — ib. *demeres* c. I.] *dempserē*. — ib. *errantem atque illum* c. I.] *errantem et illum*. — 102, 6. *imperi* ex Selligii emend.] *inopi* I. — 102, 8. *perpessus es*] *perpessus esses* I. Ab sententia hoc defendi posse non nego. — 102, 10. *atque sine uncis* c. I. — 102, 12. *regnum tutantem*] *ob regnum tutandum* I. Illud mihi non solum ob librorum, set etiam ob sententiam magis placuisse fateri non pudet. — 103, 2. Victus argumentis ab Iordano prolatis et *flectitur et igitur* rursus delevi. — 103, 3. Neque *illis*, neque pro eo *ipsis* probabile mihi visum. — 103, 4. *in itinere* sine uncis c. I. 103, 5. *avaritiae Romanorum* c. I.] *Romanorum avaritiae*. — 103, 6. *ignorata*] *ignota* I. Per hoc illud explicatum esse mihi veri similis est visum. — *ibid. munificus nemo* c. I.] *nemo munificus*. — 104, 1. *quod intenderat*] *quo intenderat* I. Utrum probarem, in tanta loci perturbatione dubius haesi. — *ib. rediit* c. I.] *redit*. — *ib. illosque* c. I.] *eosque*. — *ib. ad Uticam*] *ab Utica* I., quod quo minus conprobarem res mihi obstare visa. — 104, 2. *Romam eundi* c. I.] *eundi Romam*. — 104, 3. *profecti sunt*] *sunt* del. I. — 104, 4. *Romaeque*] *Romae* I. — 105, 1. *quibus*] *quis* I. — *ib. uti ad se mitteret Sullam* c. cod. m.] *uti Sullam ad se mitteret* I. — *ib. equitum atque* [*peditum, item*] *funditorum*] *equitum atque peditum, item funditorum* I. Mallem verba *atque peditum* deleta. — Verba *quod ea levia sunt* nimis mihi glossatoris manum olere visa. — 105, 3. *vero ampliolem* ex cod. m.] *ampliolem vero* I. — 106, 4. *ignisque*] *que* delevit I., ab libris satis mihi munitum visum. — 107, 1. *antea* c. I.] *ante*. — 107, 2. *Dein* c. I.] *deinde*. — 108, 1. Verba *nam pater eius ex concubina ortus erat* vel ob discrepantiam quae in libris est (*alii pater, alii mater*), glossematis speciem prae se ferre etiamnum existimo. — 109, 3. *ac nihil cum* I.] *nihil*. — 109, 4. *digressi sunt* c. I.] *digressi*. — 110, 2. *indigni* c. I.] *indigus*. — 110, 3. *animum meum* c. I.] *meum animum*. — *ib. carius habeo* c. I.] *carius est*. — 110, 4. *ab tibi uncis* removi. — 110, 7. *quoad voltis*] *quod voltis* I. — *ib. neque* [*id*] *intrare*] sine uncis I. — 111, 1. *polliceretur*] *polliceatur* I. — *ib. faciendum esse aliquid*] *faciendum aliquid* I. Cur *esse* expellerem neque in libris neque in sententia satis caussae mihi invenisse videor. — 112, 2. *denuntiat* c. I.] *nuntiat*. — *ib. parum confidere* c. I.] *parum fidere*. — *ib. 3.* De glossematis, quae antea indicavi, cur sententiam mutarem, parum causae inveni. — 113, 3. *Ceteris* ut delerem bono animo I. mihi auctor fuit. — *ib. voltu et oculis* c. I.] *corpore*. — *Quae* — *patefecisse* etiamnum insulsi grammatici glossema esse iudico. — 114, 4. *Et ea tempestate*] *Ex ea tempestate* I.

Titulos orationum et epistularum ex historiis decerptarum non ex cod. V refinxī, set ita, ut causa breviter significaretur.

Or. Lep. 1. Semel moneo *existumare* me saepius pro *aestumare* restituisse, cum in libris facile ea verba confusa esse, set usu et consuetudine Latinorum scriptorum diligenter viderem discreta. — 18. De Iordani coniectura scripsi *atqui*, set quo sententia certe tolerabilis evadat, cetera, ut nihil eiiciatur, levissima mutatione ita

retingi posse arbitror: — *sum, pretio* [uncis hoc inclusit I.] *soluto iure dominus, tamen restituo*. — 20. *Per*, quod antea addundum esse suspicatus eram, nunc delevi, cum tolerabilem sententiam, recepto ex coniectura *captum ire* effici arbitrarer. — 21. *Scirto* c. I.] *Scirro*. — 24. *labefactis* c. I.] *patefactis*.

Or. Phil. 4. *ob benefacta* c. I.] *ob benefacti* *****. — 7. *tum*, pro quo I. cum Kritzio *tunc* scripsit, defendi posse, set multo magis *non* cum Cortio inserendum esse etiamnum arbitror. — 9. *neu*, quamquam V *ne* exhibet, magis mihi placuit. — 12. Quod ob locum Demosthenis, quem Sallustio ob oculos vorsatum esse luce clarius est, olim conieci *intuentes*, id Halmio monente nunc addito *tanta* splendum putavi. — 17. *mehercules*] *mehercule* I. — 19. *obrepsit*] I. ex V *obpressit*. — 21. *vostra*] *nostra* I.

Or. Cott. 9. *Ingenio corporis* quo modo ferri possit non video. Memor loci lug. 17, 6 nunc *senio* scribere ausus sum.

Ep. Pomp. 2. *hacine* c. I.] *hac in*. — 3. *Iacetaniam* c. I. secundum Hübneri emendationem (Herm. II 1 p. 335 sq.)] *Lacetaniam*. — 9. *qua*] *quae* I.

Or. Maer. 5. Participium pass., ad quod referundi essent ablativi, recte abesse mihi nondum persuasum. — Emendationem, quam Mähly proposuit, *iacent* retinui, nec minus 8. *scilicet* pro *et* novatum, atque 11 *in vos* pro *in vobis*. — 14. *amittendum* Arusiani auctoritate] *omittendum* I. — 15. *tum* omisso omnia recte tuitum esse Kritzium non tam facile concedam, quam *patriciis* ab Mommseno defensum reducendum fuisse. — 17. *cupiatis* c. I.] *capiatis*. — 23. *restituendae* abesse posse mihi nondum persuasum.

Ep. Mithr. 13. *coepi* c. I.] *cepi*. — 14. In ea sententia persisto, ut praepositionem *apud* secundum constantem scriptorum usum, nisi quis Sallustium res parum cognitatas habuisse statuere malit, repetendam fuisse arbitror. — 16. Ab *parvo labore* uncas removi. — 17. *vi partum*] *raptum* c. Ciacc. I. *Tum cum* quod adiciendum censueram, rursus delevi, set pro *peste* scribendum esse *pesti* conicere non veritus sum.

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBER

DE CATILINAE CONIVRATIONE.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris 1
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio trans-
eant veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboe-
dientia finxit. Set nostra omnis vis in animo et corpore 2
5 sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur:
alterum nobis cum deis, alterum cum beluis commune est.
Quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam 3
quaerere et, quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est,
memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam 4
10 divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus
clara aeternaque habetur.

Set diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine 5
corporis an virtute animi res militaris magis procederet.
Nam et prius quam incipias consulto, et ubi consulueris 6
15 mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens al- 7
terum alterius auxilio eget. Igitur initio reges — nam in 2
terris nomen imperi id primum fuit — divorsi pars inge-
nium, alii corpus exercebant: etiamtum vita hominum sine
cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea 2
20 vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et
Athenienses coepere urbis atque nationes subigere, lubidi-
nem dominandi causam belli habere, maxumam gloriam
in maximo imperio putare, tum demum periculo atque ne-
gotiis coupertum est in bello plurimum ingenium posse.
25 Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace 3
ita ut in bello valeret, aequabilius atque constantius sese

res humanae haberent, neque aliud alio ferri neque mutari
 4 ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile eis artibus
 5 retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore
 desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia
 6 invasere, fortuna simul cum moribus inmutatur. Ita
 imperium semper ad optimum quemque a minus bono
 transfertur.

7 Quae homines arant navigant aedificant, virtuti omnia
 8 parent. Set multi mortales, dediti ventri atque somno, in-
 docti incultique vitam sicuti peregrinantes transiere: quibus 10
 profecto contra naturam corpus voluptati, anima oneri fuit.
 Eorum ego vitam mortemque iuxta aestumo, quoniam de
 9 utraque siletur. Verum enimvero is demum mihi vivere
 atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus prae-
 clari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Set in magna 15
 copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

3 Pulcrum est bene facere rei publicae, etiam bene di-
 cere haut absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri
 licet: et qui fecere et qui facta aliorum scripsere multi lau-
 2 dantur. Ac mihi quidem, tametsi hautquaquam par gloria 20
 sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen in primis ar-
 duum videtur res gestas scribere, primum quod facta dic-
 tis exaequanda sunt, dehinc quia plerique quae delicta re-
 prehenderis malivolentia et invidia dicta putant, ubi de
 magna virtute atque gloria bonorum memores, quae sibi 25
 quisque facilia factu putat aequo animo accipit, supra ea
 veluti ficta pro falsis ducit.

3 Set ego adolescentulus initio sicuti plerique studio ad
 rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere.
 Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, lar- 30
 4 gitio, avaritia vigeabant. Quae tametsi animus aspernabatur
 insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia inbecilla
 5 aetas ambitione corrupta tenebatur: ac me, cum ab reli-
 cuorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris
 cupido eadem *cademque* quae ceteros fama atque invidia ve- 35
 4 xabat. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis
 requievit et mihi relicuam aetatem a re publica procul ha-
 bendam decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia

bonum otium conterere, neque vero agrum colundo aut venando, servilibus officiis, intentum aetatem agere, set a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere, eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus rei publicae animus liber erat.

Igitur de Catilinae coniuratione, quam verissime poterō, paucis absolvam: nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate. De cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt quam initium narrandi faciam.

Lucius Catilina nobili genere natus fuit, magna vi et animi et corporis, set ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, subdolos, varius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator: alieni adpetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus: satis eloquentiae, sapientiae parum: vastus animus inmoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem Luci Sullae libido maxuma invaserat rei publicae capiundae, neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque eis artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea conrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paulatim inmutata ex pulcherrima atque optuma pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.

Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum.

2 Ili postquam in una moenia convenere, dispari genere, dis-
 simili lingua, alii alio more viventes, incredibile memoratu
 3 est quam facile coaluerint. Set postquam res eorum, civi-
 bus moribus agris aucta, satis prospera satisque pollens vide-
 batur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opu- 5
 4 lentia orta est. Igitur reges populique finitimi bello temp-
 tare, pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu perculti
 5 a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festi-
 nare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, liber-
 tatem patriam parentisque armis tegere. Post, ubi pericula 10
 virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant,
 magisque dandis quam accipiendis beneficiis amicitias pa-
 rabant.

6 Imperium legitimum, nomen imperi regium habebant.
 Delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia 15
 validum erat, rei publicae consultabant: ei vel aetate vel
 7 curae similitudine patres adpellabantur. Post, ubi regium
 imperium, quod initio conservandae libertatis atque augendae
 rei publicae fuerat, in superbiam dominationemque se con-
 vortit, inmutato more annua imperia binosque imperatores 20
 sibi fecere: eo modo minime posse putabant per licentiam
 7 insolescere animum humanum. Set ea tempestate coepere
 se quisque magis extollere magisque ingenium in promptu
 2 habere. Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt,
 3 semperque eis aliena virtus formidulosa est. Set civitas in- 25
 credible memoratu est adepta libertate quantum brevi cre-
 4 verit: tanta cupido gloriae inceserat. Iam primum inventus,
 simul ac Ielli patiens erat, in castris per laborem usu mili-
 tiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis
 5 quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur 30
 talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut
 arduus erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia
 6 domuerat. Set gloriae maximum certamen inter ipsos erat:
 se quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum
 tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam fa- 35
 mam magnamque nobilitatem putabant. Laudis avidi, pe-
 cuniae liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas
 7 volebant. Memorare possem quibus in locis maxumas ho-

stium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.

Set profecto fortuna in omni re dominatur: ea res 8
 5 cunctas ex lubricitate magis quam ex vero celebrat obscurat-
 que. Atheniensium res gestae, sicut ego aestumo, satis am-2
 plae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen
 quam fama feruntur. Set quia provenere ibi scriptorum 3
 magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta
 10 pro maximis celebrantur. Ita eorum qui fecere virtus 4
 tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere prae-
 clara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, 5
 quia prudentissimus quisque maxime negotiosus erat, in-
 genium nemo sine corpore exercebat, optimum quisque fa-
 15 cere quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse
 aliorum narrare malebat.

Igitur domi militiaeque boni mores colebantur, con- 9
 cordia maxuma, minuma avaritia erat: ius bonumque apud
 eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia discor- 2
 20 dias simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus
 de virtute certabant: in subpliciiis deorum magnifici, domi
 parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia 3
 in bello, ubi pax evenerat aequitate, seque remque publicam
 curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec ha- 4
 25 beo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra
 imperium in hostem pugnaverant quique tardius revocati
 proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut pulsi
 loco cedere ausi erant, in pace vero, quod beneficiis magis 5
 quam metu imperium agitabant et accepta iniuria ignoscere
 30 quam persequi malebant.

Set ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges 10
 magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi sub-
 acti, Carthago, aemula imperi Romani, ab stirpe interiit.
 cuncta maria terraeque patebant: saevire fortuna ac miscere
 35 omnia coepit. Qui labores pericula, dubias atque asperas 2
 res facile toleraverant, eis otium divitiae, optanda alias, oneri
 miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperi 3
 cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere.

4 Namque avaritia fidem probitatem ceterasque artis bonas
 subvortit: pro his superbiam crudelitatem, deos negligere,
 5 omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalis fal-
 sos fieri subegit, aliud clausum in pectore, aliud in lingua
 promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re set ex
 commodo aestumare magisque voltum quam ingenium ho-
 6 num habere. Haec primo paulatim crescere, interdum vin-
 dicari: post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas
 inmutata, imperium ex iustissimo atque optumo crudele
 11 intolerandumque factum. Set primo magis ambitio quam
 avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium pro-
 2 pius virtutem erat. Nam gloriam honorem imperium bonus
 et ignavos aequae sibi exoptant, set ille vera via nititur, huic
 quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit.
 3 Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens con- 15
 cupivit: ea quasi venenis malis inbuta corpus animumque
 virilem effeminat, semper infinita insatiabilis est, neque copia
 4 neque inopia minuitur. Set postquam L. Sulla armis recepta
 re publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes
 trahere, domum alius alius agros cupere, neque modum 20
 neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis
 5 facinora facere. Huc adcedebat quod L. Sulla exercitum,
 quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra
 morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat.
 Loca amoena voluptaria facile in otio ferocis militum animos 25
 6 molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani
 amare potare, signa tabulas pictas vasa caelata mirari, ea
 privatim et publice rapere, delubra spoliare, sacra profa-
 7 naque omnia polluere. Igitur ei milites postquam victoriam
 8 adepti sunt, nihil relicui victis fecere. Quippe secundae res 30
 sapientium animos fatigant: ne illi corruptis moribus vic-
 12 toriae temperarent. Postquam divitiae honori esse coepere
 et eas gloria imperium potentia sequebatur, hebescere vir-
 tus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia
 2 duci coepit. Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque ava- 35
 ritia cum superbia invasere: rapere consumere, sua parvi
 pendere aliena cupere: pudorem pudicitiam, divina atque
 3 humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Ope-

rae pretium est, cum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissimi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant, neque victis quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant. At hi contra ignavissimi homines per summum scelus omnia ea sociis adimere, quae fortissimi viri victores reliquerant: proinde quasi iniuriam facere id demum esset imperio uti. Nam quid ea memorem, quae nisi eis qui videre nemini credibilia sunt, a privatis conpluribus subvorsos montis, maria constrata esse. Quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae: quippe quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Set lubido stupri, ganeae ceterique cultus non minor incesserat: viri muliebria pati, mulieres pudicitiam in propatulo habere: vescendi causa terra marique omnia exquirere: dormire prius quam somni cupido esset, non famem aut sitim, neque frigus neque lassitudinem opperiri, set ea omnia luxu antecapere. Haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant: animus inbutus malis artibus haut facile lubidinibus carebat: eo profusius omnibus modis quaestui atque sumptui deditus erat.

In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factum facillum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum cum se tamquam stipatorum catervas habebat. Nam qui cumque inpudicus adulter ganeo manu ventre pene bona patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat quo flagitium aut facinus redimeret, praeterea omnes undique paricidae sacrilegi convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes quos flagitium egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinae proximi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque inlecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Set maxime adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi molles [aetate] et fluxi dolis haut difficulter capiebantur. Nam ut cuiusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canis

atque equos mercari, postremo neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret.

7 Scio fuisse nonnullos qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse, set ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam

15 id conpertum foret, haec fama valebat. Iam primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiusce modi contra ius

2 fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil umquam bonus laudavit, quod ea

18 nubere illi dubitabat timens privignum adultum aetate, pro certo creditur necato filio vacuum scelestis nuptiis

3 fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur caussa

4 fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, deis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari

5 poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur collos ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo tardus incensus:

16 prorsus in facie voltuque vecordia inerat. Set iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, multis modis

2 mala facinora edocebat. Ex illis testis signatoresque falsos

20 commodare: fidem fortunas pericula vilia habere. post, ubi eorum famam atque pudorem adriverat, maiora alia inperabat: si caussa peccandi in praesens minus subpetebat,

3 nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire iugulare: scilicet ne per otium torpescerent manus aut animus, gra-

25 tuito potius malus atque crudelis erat. Eis amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aces alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo

5 exoptabant, obprimundae rei publicae consilium cepit. In

30 Italia nullus exercitus, Gn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat, ipsi consulatum petenti magna spes, senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes, set ea prorsus opportuna Catilinae.

17 Igitur circiter Kalendas Iunias L. Caesare [et] G. Fi-

35 gulo consulibus primo singulos adpellare, hortari alios alios temptare: opes suas, inparatam rem publicam, magna praemia coniurationis docere. Ubi satis explorata sunt quae

voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessi-
 tudo et plurimum audaciae incrat. Eo convenere senatorii 3
 ordinis P. Lentulus Sura, P. Antronius, L. Cassius Longi-
 nus, G. Cethegus, P. et Servius Sullae Servi filii, L. Var-
 5 gunteius, Q. Annins, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius :
 praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Sta- 4
 tilius, P. Gabinius Capito, G. Cornelius: ad hoc multi ex
 coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea con- 5
 plures paulo occultius consili huiusce participes nobiles,
 10 quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut
 alia necessitudo. Ceterum inventus pleraque, set maxime 6
 nobilium, Catilinae inceptis favebat: quibus in otio vel ma-
 gnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bel-
 lum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate qui 7
 15 crederent M. Licinium Crassum non ignarum eius consili
 fuisse: quia Gn Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum
 ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam cre-
 scere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud
 illos principem se fore.

20 Set antea item coniuravere pauci contra rem publi- 18
 cam, in quibus Catilina fuit: de qua quam verissime potero
 dicam. L. Tullo [et] M' Lepido consulibus P. Autronius et P. 2
 Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati poenas
 dederant. Post paulo Catilina pecuniarum repetundarum 3
 25 reus prohibitus erat consulatum petere [quod intra legi-
 tumos dies profiteri nequiverit]. Erat eodem tempore 4
 Gn. Piso, adulescens nobilis, summae audaciae, egens,
 factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque
 mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius 5
 30 circiter Nonas Decembris consilio communicato parabant in
 Capitolio Kalendis Januariis L. Cottam et L. Torquatum con-
 sules interficere, ipsi fascibus conreptis Pisonem cum exer-
 citu ad optinendas duas Hispanias mittere. ***** Ea re 6
 cognita rursus in Nonas Februarias consilium caedis trans-
 35 tulerant. Iam tum non consulibus modo, set plerisque 7
 senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina ma- 8
 turasset pro curia signum sociis dare, eo die post condi-
 tam urbem Romam pessimum facinus patratum foret. Quia

nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium
 19 diremit. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro
 praetore missus est adnitente Crasso, quod eum infestum
 2 inimicum Gn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus
 provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a re
 publica procul esse volebat: simul quia boni complures prae-
 sidium in eo putabant, et iam tum potentia Pompei formi-
 3 dulosa erat. Set is Piso in provincia ab equitibus Hispanis,
 4 quos sine exercitu ductabat iter faciens, occisus est. Sunt
 qui ita dicant, imperia eius iniusta superba crudelia bar- 10
 5 baros nequivisse pati, alii autem equites illos, Gn. Pompei
 veteres fidosque clientis, voluntate eius Pisonem adgressos:
 numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, set imperia
 saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio re-
 6 linquemus. De superiore coniuratione satis dictum. 15

20 Catilina, ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse
 videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in
 rem fore credens univorsos adpellare et cohortari, in ab-
 ditam partem aedium secedit atque ibi omnibus arbitris
 procul amotis orationem huiusce modi habuit: 20

2 „Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequi-
 quam opportuna res cecidisset: spes magna, dominatio in
 manibus frustra fuissent: neque ego per ignaviam aut vana
 3 ingenia incerta pro certis captarem. Set quia multis et
 magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo 25
 animus ausus est maxumum atque pulcerrimum facinus in-
 cipere, simul quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse
 4 intellexi. Nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma
 amicitia est.

5 Set ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi 30
 6 audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur
 cum considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet
 7 ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam res publica
 in paucorum potentium ius atque dicionem concessit, sem-
 per illis reges tetrarchae vectigales esse, populi nationes 35
 stipendia pendere: ceteri omnes strenui boni, nobiles atque
 ignobiles, vulgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, eis
 obnoxii, quibus, si res publica valeret, formidini essemus.

Itaque omnis gratia potentia, honos divitiae apud illos sunt 8
aut ubi illi volunt: nobis reliquere pericula repulsas, iudicia
egestatem. Quae quo usque tandem patiimini, fortissimi 9
viri? nonne emori per virtutem praestat, quam vitam mise-
5 ram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fue-
ris, per dedecus amittere?

Verum enimvero, pro deum atque hominum fidem, vic- 10
toria in manu nobis est, viget aetas, animus valet: contra
illis annis atque divitiis omnia consenuerunt. Tantum modo
10 incepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mor- 11
taliū, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias
superare, quas profundant in extrudendo mari et montibus
coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria
deesse? illos binas aut amplius domos continuare, nobis la-
15 rem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas signa 12
toreumata emunt, nova diruunt alia aedificant, postremo
omnibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa
lubidine divitias suas vincere nequeunt. At nobis est domi 13
inopia, foris aes alienum: mala res, spes multo asperior:
20 denique, quid relicui habemus praeter miseram animam?

Quin igitur expergiscimini. En illa, illa quam saepe 14
optastis libertas, praeterea divitiae decus gloria in oculis
sita sunt: fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res 15
tempus, pericula egestas, belli spolia magnifica magis quam
25 oratio mea vos hortantur. Vel imperatore vel milite me 16
utimini: neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec 17
ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me
animus fallit et vos servire magis quam imperare parati
estis.“

30 Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde 21
omnia erant, set neque res neque spes bona ulla, tametsi
illis quietam movere magna merces videbatur, tamen postu-
lavere plerique, ut proponeret, quae conditio belli foret,
quae praemia armis peterent, quid ubique opis aut spei ha-
35 berent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptio- 2
nem locupletium, magistratus sacerdotia rapinas, alia om-
nia, quae bellum atque lubido victorum fert. Praeterea 3
esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exer-

citu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes: petere
 consulatum G. Antonium, quem sibi conlegam fore speraret,
 hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circum-
 4 ventum: cum eo se consulem initium agundi facturum. Ad
 hoc male dictis increpabat omnis bonos, suorum unum- 5
 quemque nominans laudare: admonebat alium egestatis,
 alium cupiditatis suae, conpluris periculi aut ignominiae,
 5 multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Post-
 quam omnium animos alacris videt, cohortatus ut petitio-
 22 nem suam curae haberent, conventum dimisit. Fuere ea 10
 tempestate, qui dicerent Catilinam, oratione habita cum ad
 iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corpo-
 2 ris sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse: inde
 cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sol-
 lemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, 15
 [atque eo dictitare fecisse] quo inter se fidi magis forent alius
 3 alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec et multa
 praeterea existumabant ab eis, qui Ciceronis invidiam, quae
 postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum,
 qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine pa- 20
 rum conperta est.

23 Set in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haut ob-
 scuro loco, flagitiis atque facinoribus copertus, quem cen-
 2 sores senatu probri gratia moverant. Huic homini non minor
 vanitas inerat quam audacia: neque reticere quae audierat, 25
 neque suamet ipse scelera occultare, prorsus neque dicere
 3 neque facere quicquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia,
 muliere nobili, stupri vetus consuetudo. Cui cum minus
 gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glo-
 rians maria montisque polliceri coepit, et minari interdum 30
 ferro, ni sibi obnoxia foret: postremo ferocius agitare quam
 4 solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curi eausa cognita, tale
 periculum rei publicae haut occultum habuit, set sublato
 auctore de Catilinae coniuratione quae quoque modo audie-
 5 rat conpluribus narravit. Ea res in primis studia hominum 35
 adcendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni.
 6 Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi
 pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo

novos adeptus foret. Set ubi periculum advenit, invidia atque superbia post fuere.

Igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius 24
et G. Antonius. Quod factum primo popularis coniurationis 2
5 concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur, set
in dies plura agitare, arma per Italiam locis opportunis pa-
rare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam
Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea prin-
ceps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cuiusque 3
10 generis homines adscivisse sibi dicitur, mulieres etiam ali-
quot, quae primo ingentis sumptus stupro corporis tole-
raverant, post ubi aetas tantum modo quaestui neque lu-
xuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant.
Per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollici- 4
15 tare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi vel
interficere.

Set in eis erat Sempronia, quae multa saepe virilis 25
audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque 2
forma, praeterea viro liberis satis fortunata fuit: litteris
20 Graecis et Latinis docta, psallere saltare elegantius quam
necesse est probae, multa alia, quae instrumenta luxuriae
sunt. Set ei cariora semper omnia quam decus atque pu- 3
dicitia fuit: pecuniae an famae minus parceret, haut facile
discerneret: lubidine sic adensa, ut saepius peteret viros
25 quam peteretur. Set ea saepe antehac fidem prodiderat, 4
creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat: luxuria atque
inopia praeceptis abierat. Verum ingenium eius haut absur- 5
dum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel
modesto vel molli vel procaci: prorsus multae facetiae mul-
30 tusque lepos inerat.

His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proximum 26
annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret,
facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea
quietus erat, set omnibus modis insidias parabat Ciceroni.
35 Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant. 2
Namque a principio consulatus sui multa pollicendo per 3
Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memo-
ravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc conlegam suum 1

Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam sentiret: circum se praesidia amicorum atque
 5 clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas [consulibus] in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum facere 5 et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temptaverat aspera foedaque evenerant.

27 Igitur G. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum, G. Iulium in Apnliam dimisit, praeterea alium alio, quem 10
 2 ubique opportunum sibi fore credebat. Interea Romae multa simul moliri: [consulibus] insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent: dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis 15
 3 neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitati nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes 4 convocat penes M. Porcium Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus docet se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in 20
 25 alia loca opportuna, qui initium belli facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem obpressisset: eum suis consiliis multum obficere. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris G. Cornelius eques Romanus operam suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator 25
 ***** sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de in-
 2 proviso domui suae inparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi consuli impendeat, propere per
 3 Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi 30
 4 ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.

4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat, praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione 35
 magna copia erat, nonnullos ex Sullanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil relicui fecerat.

29 Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permoo-

tus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius
 tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo con-
 silio foret satis conpertum habebat, rem ad senatum refert,
 iam antea vulgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod ple- 2
 5 rumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent
 operam consules ne quid res publica detrimenti caperet.
 Ea potestas per senatum more Romano magistratui ma- 3
 xima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coer-
 cere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque
 10 imperium atque iudicium summum habere: aliter sine po-
 puli iussu nullius earum rerum consuli ius est. Post pau- 30
 cos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas
 Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, G.
 Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem
 15 VI. Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, 2
 alii portenta atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri,
 arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri.
 Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus 3
 Creticus in Apuliam circumque ea loca missi — ei utrique
 20 ad urbem imperatores erant, inpediti ne triumpharent ca- 4
 lumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta
 vendere mos erat —, set praetores Q. Pompeius Rufus Ca- 5
 puam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum, eisque per-
 missum, uti pro tempore atque periculo exercitum compa-
 25 rarent. Ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae 6
 contra rem publicam facta erat, praemium servo libertatem
 et sestertia centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia
 ducenta, itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Ca- 7
 puam et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque
 30 opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur eisque
 minores magistratûs praessent. Quibus rebus permota ci- 31
 vitas atque inmutata urbis facies erat. Ex summa laetitia
 atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente om-
 35 nis tristitia invasit: festinare trepidare, neque loco neque
 homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque 2
 pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc 3
 mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor in-
 solitus incesserat, adflictare sese, manus subplicis ad cac-

lun tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.

4 At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia parabatur et ipse lege Plautia interrogatus
5 erat ab L. Paulo. Postremo dissimulandi causa vel sui ex-
purgandi, sicubi iurgio laecessitus foret, in senatum venit.
6 Tum M. Tullius consul, sive praesentiam eius timens sive
ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem rei
7 publicae, quam postea scriptam edidit. Set ubi ille adsedit,
Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso
8 vultu voce subplici postulare a patribus coepit, ne quid de
se temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adulescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne existumarent, sibi, patricio homini, cuius ipsius atque maiorum plurima beneficia in populum Romanum essent, perdita re
9 publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus
civis urbis Romae. Ad hoc male dicta alia cum adderet,
10 obstrepere omnes, hostem atque paricidam vocare. Tum ille furibundus 'quoniam quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam'. 21

32 Deinde se ex curia domum proripuit. Ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae consuli *** procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere ac prius quam legiones scriberentur, multa antecapere quae bello usui forent, 25 nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est.
2 Set Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possint, opes factionis confirmant, insidias consuli maturent, caedem incendia aliaque belli facinora parent: sese propediem cum
30 magno exercitu ad urbem adessurum.

33 Dum haec Romae geruntur, G. Manlius ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiusce
2 modi: 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse neque quo periculum aliis fa-
ceremus, set uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui,
35 miseri egentes, violentia atque crudelitate feneratorum plerique patriae, set omnes fama atque fortunis expertes sumus:

neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia feneratorum atque praetoris fuit. Saepe maiores vostrum³ miseriti plebis Romanae decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissime memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni volentibus omnibus bonis argentum aere solutum est. Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio per-⁴ mota aut superbia magistratum, armata a patribus secessit. At nos non inperium neque divitias petimus, quarum rerum⁵ causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, set libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus,⁶ legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus,¹⁵ quonam modo maxume ulti sanguinem nostrum pereamus'. Ad haec Q. Marcius respondet: si quid ab senatu petere ve-³⁴ lint, ab armis discedant, Romam subplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium²⁰ petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea² optumo cuique literas mittit, se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci, non quo²⁵ sibi tanti sceleris conscius esset, set uti res publica quieta foret neve ex sua contentione seditio oriretur. Ab his longe³ divorsas litteras Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. Earum exemplum infra scriptum est: 'L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides re³⁵ cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam commendationi meae tribuit. Quam ob rem defensionem in² novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius Fidius, veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque concitatus,³⁵ quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non optinebam, publicam miserorum caussam pro mea consuetudine suscepi, non quia aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere non possem, cum scilicet

alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret, set quod non dignos homines honore honestatos videbam meque falsa suspicione alienatum esse sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes relicuae dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere vellem, nuntiatum est vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo tuaeque fidei trado: eam ab iniuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto.'

36 Set ipse paucos dies conmoratus apud G. Flaminium [*Flammam*] in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae conperta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis: praeterea decernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi praesidio sit.

4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxime miserabile visum est: cui cum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi erat, quae uti tabes plerosque civium animos invaserat. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii coniurationis fuerant, set omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullae sunt, bonis invident malos extollunt, vetera odere nova exoptant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. Set urbana plebes, ea vero praeceptis erat de multis causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime praestabant, item alii per dedecora patrimonii amissis, postremo omnes quos flagitium aut faci-

nus domo expulerat, ei Romam sicut in sentinam conflu-
 xerant. Deinde multi memores Sullanæ victoriae, quod ex 6
 gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites
 ut regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si
 5 in armis foret, ex victoria talia sperabat. Praeterea iuven- 7
 tus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat,
 privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium
 ingrato labori praetulerat. Eos atque alios omnis malum 8
 publicum alebat: quo minus mirandum est homines egentis,
 10 malis moribus maxuma spe, rei publicae iuxta ac sibi cons-
 suluisse. Praeterea quorum victoria Sullae parentes pro- 9
 scripti, bona erepta, ius libertatis inminutum erat, haut sane
 alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc quicumque 10
 aliarum atque senatus partium erant, conturbari rem publi-
 15 cam quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum mul- 11
 tos post annos in civitatem revorterat. Nam postquam Gn. 38
 Pompeio [et] M. Crasso consulibus tribunicia potestas resti-
 tuta est, homines adulescentes summam potestatem nacti,
 quibus aetas animusque ferox erat, coepere senatum crimi-
 20 nando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando
 magis incendere: ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos 2
 summa ope nitcbatur pleraque nobilitas senatus specie pro
 sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, post 3
 Sullae tempora quicumque rem publicam agitavere, honestis
 25 nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo se-
 natus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes
 pro sua quisque potentia certabant. Neque illis modestia
 neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter
 30 exercebant. Set postquam Gn. Pompeius ad bellum maritu- 39
 mum atque Mithridaticum missus est, plebis opes inminutae,
 paucorum potentia crevit. Ei magistratus provincias aliaque 2
 omnia tenere: ipsi innoxii florentes sine metu aetatem agere,
 ceteros, qui plebem in magistratu placidius tractarent, iudi-
 35 ciiis terrere. Set ubi primum dubiis rebus novandi spes oblata 3
 est, vetus certamen animos eorum adrexit. Quod si primo 4
 proelio Catilina superior aut aequa manu discessisset, pro-
 fecto magna clades atque calamitas rem publicam obpres-
 sisset: neque illis, si victoriam adepti forent, diutius ca uti

licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus posset impe-
5 rium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra con-
iurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt.
In eis erat[A.] Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex
6 itinere parens necari iussit. Eisdem temporibus Romae 5
Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus
aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut ipse aut per
alios sollicitabat, neque solum civis, set cuiusque modi ge-
40 nus hominum, quod modo bello usui foret. Igitur P. Um-
breno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat 10
eosque, si possit, inpellat ad societatem belli, existumans
publice privatimque aere alieno obpressos, praeterea quod
natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consi-
2 lium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus
erat, plerisque principibus civitatum notus erat atque eos 15
noverat. Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro con-
spexit, percontatus pauca de statu civitatis et quasi dolens
eius casum requirere coepit, quem exitum tantis malis spe-
3 rarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratum,
accusare senatum quod in eo auxilii nihil esset, miseris suis 20
remedium mortem expectare, 'at ego' inquit 'vobis, si modo
viri esse vultis, rationem ostendam, qua tanta ista mala
effugiatis.' Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem
adducti Umbrenum orare, ut sui misereretur: nihil tam aspe-
rum neque tam difficile esse, quod non cupidissime facturi 25
5 essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille
eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat
neque aliena consili propter Semproniam: nam tum Brutus
6 ab Roma aberat. Praeterea Gabinium accersit, quo maior
auctoritas sermoni inesset. Eo praesente coniurationem 30
aperit, nominat socios, praeterea multos cuiusque generis
innoxios, quo legatis animus amplior esset. Deinde eos pol-
41 licitos operam suam domum dimittit. Set Allobroges diu
2 in incerto habuere, quidnam consili caperent. In altera
parte erat aes alienum studium belli magna merces in spe 35
victoriae, at in altera maiores opes tuta consilia pro incerta
3 spe certa praemia. Haec illis volventibus tandem vicit for-
4 tuna rei publicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio

civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero per Sangam consilio cognito legis praecipit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam uti eos quam
5 maxime manifestos habeant.

Eisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulte- 42
riore, item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat. Nam- 2
que illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti
per dementia cuncta simul agebant: nocturnis consiliis,
10 armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando
omnia plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero 3
conpluris Q. Metellus Celer praetor ex senatus consulto
caussa cognita in vincula coniecerat, item in ulteriore Gallia
G. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

15 At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniu- 43
rationis erant, paratis ut videbantur magnis copiis, consti-
tuerant, uti, cum Catilina in agrum † Faesulanum cum exer-
citu venisset, L. Bestia tribunus plebei contione habita que-
reretur de actionibus Ciceronis bellicae gravissimi invidiam
20 optumo consuli inponeret: eo signo proxima nocte cetera
multitudo coniurationis suum quisque negotium exequeretur.
Set ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinus 2
uti cum magna manu duodecimsimul opportuna loca urbis
incenderent, quo tumultu facilius aditum ad consulem ce-
25 terosque quibus insidiae parabantur fieret: Cethegus Cice-
ronis ianuam obsideret eumque vi adgrederetur, alius autem
alium, set filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma
pars erat, parentis interficerent: simul caede et incendio
perculsis omnibus ad Catilinam erumperent. Inter haec pa- 3
30 rata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia
sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas oppor-
tunitates conrumpere: facto, non consulto in tali periculo
opus esse, seque, si pauci adiuverent, languentibus aliis, in-
petum in curiam facturum. Natura ferox vehemens manu 4
35 promptus erat, maximum bonum in celeritate putabat.

Set Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium 44
ceteros conveniunt: ab Lentulo Cethego Statilio, item Cassio
postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant:

aliter haut facile eos ad tantum negotium impelli posse.

- 2 Ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur.
- 3 Lentulus cum eis T. Volturcium quendam Crotoniensem mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent cum Ca-
- 4 tilina data atque accepta fide societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est: 'Quis sim, ex eo quem ad te misi cognosces.
- 5 Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum esse: consideres quid tuae rationes postulent: auxilium¹⁰
- 6 petas ab omnibus, etiam ab infimis'. Ad hoc mandata verbis dat: cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse quae iusserit: ne cunctetur
- 45 ipse propius adcedere. His rebus ita actis, constituta nocte qua proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L.¹⁵ Valerio Flacco et G. Pomptino praetoribus imperat, ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant: rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur: cetera,
- 2 uti facto opus sit, ita agant permittit. Illi, homines militares, sine tumultu praesidiis conlocatis sicuti praeceptum erat²⁰
- 3 occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, simul utrinque clamor exortus est. Galli
- 4 cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine defendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de sa-²⁵
- lute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus dedit.

- 46 Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul³⁰ occupavere: nam laetabatur intellegens coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse, porro autem anxius erat dubitans in maximo scelere tantis civibus deprehensis quid facto opus esset: poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae rei publicae fore credebat. Igitur confir-³⁵
- 35 mato animo vocari ad sese iubet Lentulum Cethegum Stai-tilium Gabinium, itemque[quendam] Caeparium Tarracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat.

Ceteri sine mora veniunt, Caeparius, paulo ante domo egres- 4
sus, cognito indicio ex urbe profugerat. Consul Lentulum
quod praetor erat ipse manu tenens perducit, reliquos cum
custodibus in aedem Concordiae venire iubet. Eo senatum 5
6 advocat, magnaue frequentia eius ordinis Volturcium cum
legatis introducit, Flaccum praetorem scrinium cum litteris,
quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. Volturcius 47
interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid aut qua
de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare
10 de coniuratione: post ubi fide publica dicere iussus est,
omnia uti gesta erant aperit, docetque se paucis ante diebus
a Gabinio et Caepario socium adscitum nihil amplius scire
quam legatos: tantum modo audire solitum ex Gabinio P.
Autronium Servium Sullam L. Vargunteium, multos prae-
15 terea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur ac 2
Lentulum dissimulantem coarguunt praeter litteras sermo-
nibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis
regnum Romae tribus Corneliis portendi: Cinnam atque Sul-
lam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri: prae-
20 terea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum,
quem saepe ex prodigiis aruspices respondissent bello civili
cruentum fore. Igitur perlectis litteris, cum prius omnes 3
signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicato ma-
gistratu Lentulus itemque ceteri in liberis custodiis habeantur.
25 Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis 4
erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius G. Caesari, Gabinius
M. Crasso, Caeparius — nam is paulo ante ex fuga retractus
erat — Gn. Terentio senatori traduntur.

Interea plebes coniuratione patefacta, quae primo cu- 48
30 pida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Ca-
tilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere: vel-
uti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat:
namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento 2
fore, incendium vero crudele inmoderatum ac sibi maxime
35 calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu coti-
diano et cultu corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum ad- 3
ductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere

4 retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de con-
iuratione. si fides publica data esset, iussus a consule quae
sciret edicere, eadem fere quae Volturcius, de paratis in-
cendiis de caede bonorum de itinere hostium, senatum do-
cet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntia- 5
ret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione
deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem
adcedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi facilius
5 e periculo eriperentur. Set ubi Tarquinius Crassum nomi-
navit, hominem nobilem maximis divitiis summa potentia, 10
alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existuma-
bant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis
leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex
negotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum esse,
6 deque ea re postulant uti referatur. Itaque consulente Ci- 15
cerone frequens senatus decernit: Tarquini indicium falsum
videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius po-
testatem faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tan-
7 tam rem esset mentitus. Erant eo tempore qui existumarent
indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius ad- 20
pellato Crasso per societatem periculi reliquos illius poten-
8 tia tegetet. Alii Tarquini a Cicerone inmissum aiebant,
ne Crassus more suo suscepto malorum patrocinio rem pu-
9 blicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem
audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone in- 25
positam.

49 Set eisdem temporibus Q. Catulus et G. Piso neque pre-
cio neque gratia Ciceronem impellere quivere, uti per Al-
lobroges aut alium indicem G. Caesar falso nominaretur.
2 Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant: Piso 30
obpugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum propter
cuiusdam Transpadani subplicium iniustum, Catulus ex pe-
titione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, ma-
xumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus
3 discesserat. Res autem opportuna videbatur, quod is pri- 35
vatim egregia liberalitate, publice maximis muneribus gran-
4 dem pecuniam debebat. Set ubi consulem ad tantum facinus
impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo atque

ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque eo, ut nonnulli equites Romani, qui praesidi caussa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi
 5 mobilitate impulsus, quo studium suum in rem publicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

Dum haec in senatu aguntur et dum legis Allobro- 50
 gum et Tito Volturcio, conprobato eorum indicio, praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis
 10 itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui precio rem publicam vexare soliti erant, Cethegus autem 2
 per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et exercitatos [in audaciam], orabat ut grege facto cum telis ad
 15 sese inrumperent. Consul ubi ea parari cognovit, dispositis 3
 praesidiis ut res atque tempus monebat, convocato senatu refert, quid de eis fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Set eos paulo ante frequens senatus iudicaverat con- 4
 tra rem publicam fecisse. Tum D. Iunius Silanus, primus
 20 sententiam rogatus quod eo tempore consul designatus erat, de eis, qui in custodiis tenebantur, et praeterea de L. Cassio P. Furio P. Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent, subplicium sumundum decreverat: isque postea, permotus oratione G. Caesaris, pedibus in sententiam Tiberi Neronis
 25 iturum se dixerat, qui de ea re praesidiis additis referendum censuerat. Set Caesar, ubi ad eum ventum est roga- 5
 tus sententiam a consule, huiusce modi verba locutus est:

‘Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis 51
 consultant, ab odio amicitia, ira atque misericordia vacuos
 30 esse decet. Haut facile animus verum providet, ubi illa ob- 2
 ficiunt, neque quisquam omnium lubricitati simul et usui paruit. Ubi intenderit ingenium, valet: si lubricitas possidet, ea 3
 dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est me- 4
 morandi, patres conscripti, quae reges atque populi ira aut
 35 misericordia impulsus male consuluerint: set ea malo dicere, quae maiores nostri contra lubricitatem animi sui recte atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse ges- 5
 simus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae

populi Romani opibus creverat, infida et advorsa nobis fuit, set postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuriae causa
 6 bellum inceptum diceret, inpunitos eos dimisere. Item bellis Punicis omnibus, cum saepe Carthaginienses [et] in pace et 5 per inducias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere: magis quid se dignum foret, quam quid in illos iure fieri posset quaerebant.

7 Hoc item vobis providendum est, patres conscripti, ne plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus quam
 8 vestra dignitas, neu magis irae vestrae quam famae consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novom consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia exuperat, eis utendum censeo, quae legibus comparata
 9 sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, 15 composite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt: quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumerare: rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati quae victoribus conlubuisent, fana atque domos spoliari, caedem incendia fieri, post-
 10 remo armis cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Set, per deos immortalis, quo illa oratio pertinuit? An uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem res tanta
 11 et tam atrox non permovit, eum oratio adcendet. Non ita est, neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur: 25 multi eas gravius aequo habuere. Set alia aliis licentia est, 12 patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt, fama atque fortuna eorum pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso
 13 aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in 30 maxuma fortuna minuma licentia est: neque studere neque odisse, set minume irasci decet: quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas ad-
 14 pellatur. Equidem ego sic existumo, patres conscripti, omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse: set 35 plerique mortales postrema meminere, et in hominibus impiis sceleris eorum obliti de poena disserunt, si ea paulo severior fuit.

D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo scio 16
 quae dixerit studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta
 re gratiam aut inimicitias exercere: eos mores eamque mo-
 destiam viri cognovi. Verum sententia eius mihi non crude- 17
 5 lis — quid enim in talis homines crudele fieri potest? —
 set aliena a re publica nostra videtur. Nam profecto aut 18
 metus aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatum
 genus poenae novom decernere. De timore supervacaneum 19
 est disserere, cum praesertim diligentia clarissimi viri con-
 0 sulis tanta praesidia sint in armis. De poena possum equi-
 dem dicere, id quod res habet, in luctu atque miseriis mor-
 tem aerumnarum requiem, non cruciatum esse, eam cuncta
 mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio
 locum esse. Set, per deos immortalis, quamobrem in sen- 21
 5 tentiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadvor-
 teretur? An quia lex Porcia vetat? At aliae leges item 22
 condemnatis civibus non animam eripi, set exilium permitti
 iubent. An quia gravius est verberari quam necari? Quid 23
 autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti fa-
 0 cinoris convictos? Sin quia levius est, qui convenit in mi- 24
 nore negotio legem timere, cum eam in maiore neglexeris?

At enim quis reprehendet, quod in paricidas rei pu- 25
 blicae decretum erit? Tempus dies fortuna, cuius lubido
 gentibus moderatur. Illis merito accidet, quicquid evene- 26
 5 rit: ceteram vos, patres conscripti, quid in alios statuatis
 considerate. Omnia mala exempla ex rebus bonis orta sunt. 27
 Scilicet ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit,
 novom illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et
 non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Atheniensi- 28
 0 bus triginta viros inposuere, qui rem publicam eorum tra-
 ctarent. Ei primo coepere pessimum quemque et omnibus 29
 invisum indemnatum necare: ea populus laetari et merito
 dicere fieri. Post ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos 30
 et malos lubricinose interficere, ceteros metu terrere: ita ci- 31
 5 vitas servitute obpressa stultae laetitiae gravis poenas dedit.
 Nostra memoria victor Sulla cum Damasippum et alios eius 32
 modi, qui malo rei publicae creverant, iugulari iussit, quis
 non factum eius laudabat? homines scelestos et factiosos.

qui seditionibus rem publicam exagitaverant, merito neca-
 33 tos aiebant. Set ea res magnae initium cladis fuit. Nam
 uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimen-
 tum alicuius concupiverat, dabat operam, ut is in proscrip-
 34 torum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors lae-
 titiae fuerat, paulo post ipsi trahebantur, neque prius finis
 35 iugulandi fuit quam Sulla omnis suos divitiis explevit. At-
 que ego haec non in M. Tullio neque his temporibus ve-
 reor: set in magna civitate multa et varia ingenia sunt.
 36 Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu 10
 sit, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc exemplo per
 senati decretum consul gladium eduxerit, quis illi finem
 statuet, aut quis moderabitur?

37 Maiores nostri, patres conscripti, neque consili neque
 audaciae umquam eguere, neque illis superbia obstabat, quo 15
 minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur.
 38 Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistra-
 tum ab Tuscis pleraque sumpserunt: postremo quod ubi-
 que apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo
 studio domi exequabantur: imitari quam invidere bonis 20
 39 malebant. Set eodem illo tempore [Graeciae morem imitati]
 verberibus animadvortebant in civis, de condemnatis sum-
 40 mum subplicium sumebant. Postquam res publica adolevit
 et multitudine civium factiones valuere, circumveniri inno-
 centes, alia huiusce modi fieri coepere, tum lex Porcia ali- 25
 aequae leges paratae sunt, quibus legibus exilium damnatis
 41 permissum est. Hanc ego caussam, patres conscripti, quo
 minus novom consilium capiamus, in primis magnam puto.
 42 Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex
 parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui 30
 ea bene parta vix retinemus.

43 Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae?
 Minume. Set ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos
 in vinculis habendos per municipia, quae maxime opibus
 valent: neu quis de eis postea ad senatum referat, neve cum 35
 populo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare eum
 contra rem publicam et salutem omnium facturum.'

52 Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo alius

alii varie adsentiebantur. At M. Porcius Cato, rogatus sententiam, huiusce modi orationem habuit:

‘Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res 2
atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnul-
5 lorum ipse mecum reputo. Illi mihi disseruisse videntur 3
de poena eorum, qui patriae parentibus, aris atque focus
suis bellum paravere: res autem monet cavere ab illis ma-
gis quam quid in illos statuamus consultare. Nam cetera 4
malificia tum perseguare, ubi facta sunt: hoc, nisi provi-
0 deris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inploras: capta
urbe nihil fit relicui victis. Set, per deos immortalis, vos 5
ego adpello, qui semper domos villas, signa tabulas vestras
pluris quam rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque
modi sunt quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vo-
15 stris otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et ca-
pessite rem publicam. Non agitur de vectigalibus neque 6
de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est.

Saepenumero, patres conscripti, multa verba in hoc 7
ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum ci-
20 vium questus sum, multosque mortalis ea causa advorsos
habeo: qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti 8
gratiam fecissem, haut facile alterius lubidini male facta
condonabam. Set ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen 9
res publica firma erat: opulentia neglegentiam tolerabat.
25 Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus viva- 10
mus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi
Romani sit, set haec cuiuscumque modi videntur, nostra
an nobiscum una hostium futura sint. Hic mihi quisquam 11
mansuetudinem et misericordiam nominat. Iam pridem
30 equidem nos vera vocabula rerum amisimus: quia bona
aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo
vocatur, eo res publica in extremo sita est. Sint sane, 12
quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis,
sint misericordes in furibus aerari: ne illi sanguinem no-
35 strum largiantur et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos om-
nis perditum eant.

Bene et composite G. Caesar paulo ante in hoc ordine 13
de vita et morte disseruit, credo falsa existumans ea, quae

de inferis memorantur, divorso itinere malos a bonis loca
 14 taetra inculta, foeda atque formidulosa habere. Itaque cen-
 suit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in
 custodiis habendos, videlicet timens, ne, si Romae sint, aut
 a popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per
 15 vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantum modo
 in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit
 16 audacia, ubi ad defendendum opes minores sunt. Qua re
 vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis me-
 17 tit: sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis
 refert me mihi atque vobis timere. Qua re cum de P. Len-
 tulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de
 18 exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto
 vos adtentius ea ageris, tanto illis animus infirmior erit: si
 paululum modo vos languere viderint, iam omnes feroces
 15 aderunt.

19 Nolite existumare maiores nostros armis rem publicam
 20 ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcerrumam
 eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, prae-
 terea armorum atque equorum maior copia nobis quam
 21 illis est. Set alia fuere, quae illos magnos fecere, quae
 nobis nulla sunt: domi industria foris iustum imperium
 animus in consulendo liber, neque delicto neque lubricum
 22 obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam,
 publice egestatem privatim opulentiam: laudamus divitias,
 25 sequimur inertiam: inter bonos et malos discrimen nullum,
 23 omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum: ubi
 vos separatim sibi quisque consilium capit, ubi domi vo-
 luptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut inpetus
 fiat in vacuam rem publicam.

24 Set ego haec omitto. Coniuravere nobilissimi cives pa-
 triam incendere, Gallorum gentem infestissimam nomini
 Romano ad bellum accersunt, dux hostium cum exercitu
 25 supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moe-
 26 uia deprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo —
 deliquere homines adulescentuli per ambitionem — atque
 27 etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo et mise-
 28 ricordia, si illi arma ceperint, in miseriam convortat. Sci-

licet res ipsa aspera est, set vos non timetis eam. Immo vero maxime: set inertia et mollitia animi alius alium expectantes cunctamini, videlicet deis immortalibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maxumis periculis servavere.

5 Non votis neque suppliciiis muliebribus auxilia deorum pa- 29
rantur: vigilando, agundo, bene consulendo prospere omnia cedunt: ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequiquam deos inplores: irati infestique sunt. Apud maiores 30
nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod
10 is contra imperium in hostem pugnaverit, necari iussit, atque ille egregius adulescens immoderatae fortitudinis morte poenas dedit: vos de crudelissimis paricidis quid statuatis 31
cunctamini? Videlicet cetera vita eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si fa- 32
15 mae suae, si deis aut hominibus umquam ullis pepercit: ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi iterum patriae bellum 33
fecit. Nam quid ego de Gabinio Statilio Caepario loquar? 34
quibus si quicquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de re publica habuissent. Postremo, patres conscripti, si 35
20 mehercules peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re conrighi, quoniam verba contemnitis: set undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urguet, alii intra moenia atque in sinu [urbis] sunt hostes, neque parari neque consuli quicquam potest occulte: quo magis properandum est.

25 Qua re ego ita censeo: cum nefario consilio sceleratorum 36
civium res publica in maxuma pericula venerit, eique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum convicti confessique sint, caedem incendia aliaque se foeda atque crudelia
30 facinora in civis patriamque paravisse, de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more maiorum supplicium sumundum.

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque se- 53
natus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi
35 ad caelum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant, Cato clarus atque magnus habetur: senati decretum fit sicut ille censuerat.

Set mihi multa legenti, multa audienti, quae populus 2

Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit adtendere, quae res maxime tanta
 3 negotia sustinuisset. Sciebam saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse, cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse, facundia Graecos gloria belli
 4 Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum uti divitias paupertas, multitudinem paucitas
 5 superaret. Set postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratum vitia sustentabat, ac, sicuti effeta vi parentum, multis tempestatibus haut sane quisquam Romae
 6 virtute magnus fuit. Set memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et G. Caesar. Quos
 15 quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

54 Igitur eis genus actas eloquentia prope aequalia fuere, 2 magnitudo animi par, item gloria, set alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae
 Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic
 3 severitas dignitatem addiderat. Caesar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. In altero miseris perfugium erat, in altero malis pernities: illius
 4 facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat laborare vigilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare quod dono dignum esset: sibi magnum imperium, exercitum, bellum novum
 5 exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium
 30 modestiae, decoris, set maxime severitatis erat: non divitiis cum divite neque factione cum factioso, set cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat: esse quam videri bonus malebat: ita, quo minus petebat gloriam, eo magis illa sequebatur. 35

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul, optimum factu ratus noctem quae instabat antecapere ne quid eo spatio novaretur, tresviros quae ad

subplicium postulabat parare iubet: ipse praesidiis dispositis 2
 Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per prae-
 tores. Est in carcere locus, quod Tullianum adpellatur, ubi 3
 paululum ascenderit ad laevam, circiter duodecim pedes
 5 humi depressus. Eum muniunt undique parietes atque in- 4
 super camera lapideis fornicibus iuncta, set incultu tene-
 bris odore foeda atque terribilis eius facies est. In eum 5
 locum postquam demissus est Lentulus, [vindices rerum
 capitalium] quibus praeceptum erat laqueo gulam fregere.
 10 Ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum, qui con- 6
 sulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factis-
 que suis exitium vitae invenit. De Cethego Statilio Gabinio
 Caepario eodem modo subplicium sumptum est.

Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam 56
 15 et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones insti-
 tuit, cohortis pro numero militum complet. Deinde ut quis- 2
 que voluntarius aut ex sociis in castra venerat aequaliter
 distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum ex-
 plexerat, cum initio non amplius duobus milibus habuisset.
 20 Set ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis 3
 instructa, ceteri ut quemque casus armaverat sparos aut
 lanceas, alii praeacutas sudis portabant. Set postquam An- 4
 tonius cum exercitu adventabat. Catilina per montis iter
 facere, modo ad urbem modo in Galliam vorsus castra
 25 movere, hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat
 prope diem magnas copias sese habiturum, si Romae socii
 incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius initio 5
 ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis
 fretus, simul alienum suis rationibus existumans, videri
 30 causam civium cum servis fugitivis communicavisse. Set 57
 postquam in castra nuntius pervenit Romae coniurationem
 patefactam, de Lentulo et Cethego ceterisque quos supra
 memoravi subplicium sumptum, plerique, quos ad bellum
 spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, di-
 35 labuntur, reliquos Catilina per montis asperos magnis itine-
 ribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per
 tramites occulte perfugeret in Galliam [Transalpinam]. At 2
 Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno prae-

sidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae
 3 supra diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex
 perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radi-
 cibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam
 4 properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui
 magno exercitu locis aequioribus expedito ***** in fuga
 5 sequeretur. Set Catilina postquam videt montibus atque co-
 piis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugae
 neque praesidi ullam spem, optimum factu ratus in tali re
 fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam primum 10
 conflare. Itaque contione advocata huiusce modi oratio-
 nem habuit:

58 'Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem non
 addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido
 2 exercitum oratione inperatoris fieri. Quanta cuiusque animo 15
 audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet.
 Quem neque gloria neque pericula excitant, nequiquam hor-
 3 tere: timor animi auribus obficit. Set ego vos quo pauca
 monerem advocavi, simul uti causam mei consili aperirem.
 4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli 20
 quantam ipsi nobisque cladem adtulerit, quoque modo, dum
 ex urbe praesidia obperior, in Galliam proficisci nequive
 5 rim. Nunc vero quo loco res nostrae sint, iuxta mecum
 6 omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe,
 alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse, si maxime 25
 animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohi-
 7 8 bet: quocumque ire placet, ferro iter aperiendum est. Qua
 propter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis et cum
 proelium inibitis meminertis vos divitias decus gloriam, prae-
 terea libertatem atque patriam in dextris vestris portare. 30
 9 Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, conneatus abunde,
 municipia atque coloniae patebunt: sin metu cesserimus,
 10 eadem illa advorsa fient: neque locus neque amicus quis-
 11 quam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites,
 non eadem nobis et illis necessitudo inpendet: nos pro pa- 35
 tria pro libertate pro vita certamus, illis supervacaneum est
 pro potentia paucorum pugnare.

12 Quo audacius adgrediamini, memores pristinae virtutis.

Licuit vobis cum summa turpitudine in exilio aetatem agere, 13
 potuistis nonnulli Romae amissis bonis alienas opes expect-
 tare: quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec 14
 sequi decrevistis. Si haec relinquere voltis, audacia opus 15
 est: nemo nisi victor pace bellum mutavit. Nam in fuga 16
 salutem sperare, cum arma, quibus corpus tegitur, ab hosti-
 bus avorteris, ea vero dementia est. Semper in proelio eis 17
 maximum est periculum, qui maxime timent: audacia pro
 muro habetur.

Cum vos considero, milites, et cum facta vostra 18
 aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus aetas vir- 19
 tus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae etiam
 timidos fortis facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire 20
 queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vestrae for- 21
 tuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis, neu capti
 potius sicuti pecora trucidemini, quam virorum more pug-
 nantes cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relin-
 quatis.

Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere iu- 59
 bet atque instructos ordines in locum aecum deducit. Dein
 remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo
 animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque
 copiis instruit. Nam uti planities erat inter sinistros montis 2
 et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit,
 25 relicuarum signa in subsidio artius conlocat: ab eis centu-
 riones omnis lectos et evocatos, praeterea ex gregariis mili-
 tibus optimum quemque armatum in primam aciem subdu-
 cit. G. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra
 parte curare iubet: ipse cum libertis et calonibus propter
 30 aquilam adsistit, quam bello Cimbrico G. Marius in exercitu
 habuisse dicebatur.

At ex altera parte G. Antonius, pedibus aeger quod 4
 proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum per-
 mittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti causa conscrip- 5
 35 serat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat:
 ipse equo circumiens unumquemque nominans adpellat hor-
 tatur rogat, ut meminerint se contra latrones inerimis, pro
 patria pro liberis, pro aris atque focus suis certare. Homo 6

militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum animos adcendebat.

60 Set ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum 5
 dat, cohortis paulatim incedere iubet, idem facit hostium
 2 exercitus. Postquam eo ventum est, unde [a] ferentariis
 proelium committi posset, maximo clamore [cum] infestissig-
 3 nis concurrunt: pila omittunt, gladiis res geritur. Veterani,
 pristinae virtutis memores, comminus acriter instare, illi 10
 4 haut timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina
 cum expeditis in prima acie vorsari, laborantibus succurrere,
 integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum
 ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni
 5 imperatoris officia simul exequabatur. Petreius ubi videt 15
 Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem
 praetoriam in medios hostis inducit eosque perturbatos atque
 alios alibi resistentis interficit, deinde utrimque ex lateribus
 6 ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pug-
 7 nantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum 20
 paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae
 dignitatis, in confertissimos hostis incurrit ibique pugnans
 confoditur.

61 Set confecto proelio tum vero cerneret, quanta audacia
 2 quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere 25
 quem quisque vivos pugnando locum ceperat, cum amissa
 3 anima corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors
 praetoria disiecerat, paulo divorsius *alis alibi stantes*, set
 4 omnes tamen advorsis volneribus conciderant. Catilina vero
 longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum 30
 etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivos, in
 5 vultu retinens. Postremo ex omni copia neque in proelio
 6 neque in fuga quisquam civis iugenuus captus est: ita cuncti
 7 suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen ex-
 exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adep- 35
 8 tus erat: nam strenuissimus quisque aut occiderat in proe-
 lio, aut graviter volneratus discesserat. Multi autem, qui
 e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes

hostilia cadavera amicū alii, pars hospitem aut cognatū reperiebant: fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita 9 varie per omnem exercitū laetitia maeror, luctus atque gaudia agitabantur.

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBER

DE BELLO IVGVRTHINO

5 Falso queritur de natura sua genus humanum, quod 1
 inbecilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur.
 Nam contra reputando neque maius aliud neque praesta- 2
 bilius invenias magisque naturae industriam hominum quam
 vim aut tempus deesse. Set dux atque imperator vitae mor- 3
 10 talium animus est. Qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur,
 abunde pollens potensque et clarus est neque fortuna eget
 — quippe probitatem industriam aliasque artis bonas neque
 dare neque eripere cuiquam potest —: sin captus pravis 4
 cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum datus
 15 est, pernitiōsa lubidine paulisper usus, ubi per socordiam
 vires tempus ingenium diffluxere, naturae infirmitas accu-
 satur: suam quisque culpam actores ad negotia transferunt.
 Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto 5
 studio aliena ac nihil profutura multaque etiam periculosa
 20 *ac pernitiōsa* petunt, neque regerentur magis quam regerent
 casus et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus
 gloria aeterni fierent. Nam uti genus hominum compositum 2
 ex corpore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia
 nostra corporis alia, alia animi naturam secuntur. Igitur 2

praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia omnia huiusce modi brevi dilabuntur, at ingeni egregia
 3 facinora sicuti anima immortalia sunt. Postremo corporis et fortunae bonorum ut initium sic finis est, omniaque orta occidunt et aucta senescunt: animus, inconruptus aeternus,
 5 rector humani generis agit atque habet cuncta neque ipse habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt, ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque socordia torpescere
 10 sinunt, cum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

3 Verum ex eis magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum minime mihi hac tempestate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi,
 15 quibus per fraudem vel vi fuit, tuti aut eo magis honesti sunt.
 2 Nam vi quidem regere patriam aut parentis, quamquam et possis et delicta conrigas, tamen inopportunum est, cum praesertim omnes rerum mutationes caedem fugam aliaque hostilia portendant: frustra autem niti neque aliud se fatigando
 3 nisi odium quaerere extremae dementiae est. Nisi forte quem
 4 inhonesta et pernitiosa lubido tenet potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

4 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in
 2 primis magno usui est memoria rerum gestarum. Cuius de
 25 virtute quia multi dixere, praetereundum puto, simul ne per insolentiam quis existimet memet studium meum laudando extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi procul a re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inponant, certe quibus maxuma indu-
 3 stria videtur salutare plebem et conviviis gratiam quaerere.
 4 Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum quales viri idem adsequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint, profecto existumabunt me magis merito quam ignavia iudicium animi
 35 mei mutavisse maiusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis rei publicae venturum. Nam saepe ego audi
 5 Q. Maximum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae prae-

claros viros solitos ita dicere: cum maiorum imagines in-
 tuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem accendi.
 Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vini in sese 6
 habere, set memoria rerum gestarum eam flammam egregiis
 5 viris in pectore crescere neque prius sedari quam virtus
 eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra quis 7
 est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non pro-
 bitate neque industria cum maioribus suis contendat? etiam
 homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem
 10 antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus
 ad imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et 8
 consulatus atque alia omnia huiusce modi per se ipsa clara
 et magnifica sint, ac non perinde habeantur ut eorum qui
 ea sustinent virtus est. Verum ego liberius altiusque pro- 9
 15 cessi, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad
 inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum 5
 Iugurtha, rege Numidarum, gessit, primum quia magnum
 et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum 2
 40 superbiae nobilitatis obviam itum est, quae contentio divina
 et humana cuncta permiscuit eoque recordiae processit, ut
 studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret.
 Set prius quam huiusce modi rei initium expediam, pauca 3
 supra repetam, quo ad cognoscendum omnia industria magis
 25 magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Han- 4
 nibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes ma-
 xime adtriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitiam
 receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex
 30 virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat,
 ob quae victis Carthaginiensibus et capto Suface, cuius in
 Africa magnum atque late imperium valuit, populus Roma-
 nus quascumque urbis et agros manu ceperat regi dono
 dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis 5
 55 permansit: [set] imperi vitaeque eius finis idem fuit.

Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit Mastanabale
 et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is Adherbalem et
 Hiempsalem ex sese genuit, Iugurthamque, filium Masta-

nabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

6 Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, set multo maxime ingenio validus, non se luxu neque inertiae conrumpendum dedit, set, uti mos gentis illius est, equitare iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferire: plurimum facere, minimum ipse de 10
2 se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen postquam hominem adulescentem exacta sua aetate et parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus multa cum animo suoolvebat. 15
3 Terrebat eum natura mortalium avida imperi et praiceps ad explendam animi cupidinem, praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit, ad hoc studia Numidarum in Iugurtham adcensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne 20
7 qua seditio aut bellum oriretur anxius erat. Eis difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis obprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam tem- 25
ptare.

2 Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum.
3 praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Set ea res 30
4 longe aliter ac ratus erat evenit. Nam Iugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestissime parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudi- 35
5 niam brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. Ac sane, quod difficillimum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus con-

silio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex
 audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur impe- 6
 rator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in ami-
 cis habere, magis magisque eum in dies amplecti, quippe
 5 cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat.
 Huc adcedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quis 7
 rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.
 Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures novi at- 8
 que nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant,
 10 factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam ho-
 nesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando
 adcendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperi
 Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romae
 omnia vaenalia esse. Set postquam Numantia deleta P. Scipio 2
 15 dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum
 atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in praet-
 orium abduxit ibique secreto monuit, ut potius publice
 quam privatim amicitiam populi Romani coleret, neu qui-
 bus largiri insuesceret: periculose a paucis emi quod mul-
 20 torum esset: si permanere vellet in suis artibus, ultro illi
 et gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret,
 suamet ipsum pecunia praecipitem casurum. Sic locutus 9
 cum litteris eum, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum
 sententia haec erat: 'Iugurthae tui bello Numantino longe 2
 25 maxuma virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse.
 Nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et populo
 Romano sit, summa ope nitentur. Tibi quidem pro nostra
 amicitia gratulor. [En]habes virum dignum te atque avo suo
 Masinissa.' Igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex 3
 30 litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum gratia
 viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis
 vincere adgressus est statimque eum adoptavit, et testa-
 mento pariter cum filiis heredem iustituit.

Set ipse paucos post annos morbo atque aetate confe- 4
 35 ctus cum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis
 et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur
 huiusee modi verba cum Iugurtha habuisse:

'Parvom ego, Iugurtha, te, amisso patre sine spe sine 10

opibus, in regnum meum accepi, existumans non minus
 me tibi quam [liberis] si genuissem, ob beneficia carum fore,
 2 neque [ca] res falsum me habuit. Nam, ut alia magna et
 egregia tua omittam, novissime rediens Numantia meque
 regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis
 Romanos ex amicis amicissimos fecisti: in Hispania nomen
 familiae renovatum est: postremo, quod difficillimum inter
 3 mortalis est, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi
 natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem
 moneo obtestorque te, uti hos qui tibi genere propinqui, be-
 10 nificio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos
 4 adiungere quam sanguine coniunctos retinere. Non exerci-
 tus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos
 neque armis cogere neque auro parare queas: officio et
 5 fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut
 15 6 quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equi-
 dem ego vobis regnum trado, firmum si boni eritis, sin-
 mali inbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, dis-
 7 cordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugur-
 tha, quia aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat
 20 providere decet. Nam in omni certamine qui opulentior
 est, etiamsi accipit iniuriam, tamen quia plus potest facere
 8 videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite obser-
 vate talem hunc virum, imitamini virtutem et eritimini, ne
 ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.' 25
 11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intelle-
 gebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tem-
 2 pore benigne respondit. Micipsa paucis post diebus moritur.

Postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, re-
 guli in unum convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis
 30 3 disceptarent. Set Hiempsal, qui minimus ex illis erat, natura
 ferox et iam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno
 genere impar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit, ne
 4 medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iu-
 gurtha foret. Dein tamen, ut aetati concederet fatigatus a
 5 fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa
 de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias
 res iacit oportere quinquenni consulta et decreta omnia re-

scindi: nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum illum tribus proxumis annis [adoptione] in regnum pervenisse. Quod verbum in pectus Iugurthae altius quam quisquam ratus erat descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri parare atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros finisque imperi singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, set maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alius alio concessere. Set Hiempsal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui proximus lictor Iugurthae carus acceptusque ei semper fuerat. Quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat inpellitque, uti tamquam sua visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret — nam verae ad Hiempsalem referebantur —, ceterum, ubi res postulare, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. Qui postquam in aedis inrupere, divorsi regem quaerere, dormientis alios alios occurrentis interficere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere: cum interim Hiempsal reperitur occultans se [in] tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur: Adherbalem omnisque qui sub imperio Micipsae fuerant metus invadit: in duas partis discedunt Numidae: plures Adherbalem secuntur, set illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha quam maximas potest copias armat, urbis partim vi alias voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum parabat armis con-

4 tendere. Set ubi res ad certamen venit, victus ex proelio
 5 profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. Tum
 Iugurtha patris consiliis, postquam omni Numidia potie-
 batur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere
 populum Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi 5
 6 in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. Itaque
 paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mit-
 tit, quis praecipit, primum uti veteres amicos muneribus
 expleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque
 7 possint largiundo parare ne cunctentur. Set ubi Romam 10
 legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque, quo-
 rum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna mu-
 nera misere, tanta commutatio incessit, ut ex maxuma invidia
 8 in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret. Quorum
 pars spe alii praemio inducti singulos ex senatu ambiundo 15
 9 nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur ubi le-
 gati satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur.
 Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus:
 14 'Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi
 praecepit, uti regni Numidiae tantum modo procurationem 20
 existumarem meam, ceterum ius et imperium eius penes vos
 esse, simul eniterer domi militiaeque quam maximo usui
 esse populo Romano, vos mihi cognatorum, vos adfinium
 loco ducerem: si ea fecissem, in vostra amicitia exercitus
 2 divitias munimenta regni me habiturum. Quae cum prae- 25
 cepta parentis mei agitare, Iugurtha, homo omnium quos
 terra sustinet sceleratissimus, contempto imperio vostro Ma-
 sinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum
 populi Romani regno fortunisque omnibus expulit.
 3 Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum 30
 venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum
 meorum beneficia possem a vobis auxilium petere, ac ma-
 xume deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non
 egerem, secundum ea, si desideranda erant, uti debitis
 4 uterer. Set quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, 35
 neque mihi in manu fuit Iugurtha qualis foret, ad vos con-
 fugi, patres conscripti, quibus, quod mihi miserrimum est,
 cogor prius oneri quam usui esse.

Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti 5
sunt aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetive-
runt, familia nostra cum populo Romano bello Carthagi-
niensi [amicitiam] instituit, quo tempore magis fides eius
5 quam fortuna petunda erat. Quorum progeniem vos, patres 6
conscripti, nolite pati me, nepotem Masinissae, frustra a vobis
auxilium petere.

Si ad inpetrandum nihil causae haberem praeter mi- 7
serandam fortunam, quod paulo ante rex genere fama atque
10 copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops alienas
opes exspecto, tamen erat maiestatis populi Romani prohibere
iniuriam neque pati cuiusquam regnum per scelus cre-
scere. Verum ego eis finibus eiectus sum, quos maioribus 8
meis populus Romanus dedit, unde pater et avos meus una
15 vobiscum expulere Sufacem et Carthaginiensis. Vostra be-
nificia mihi erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria
despecti estis.

Eheu me miserum! Hucine, Micipsa pater, beneficia 9
tua evasere, ut quem tu parem cum liberis [tuis] regni-
20 que participem fecisti, is potissimum stirpis tuae extincor sit?
Numquam ergo familia nostra quieta erit? semperne in san-
guine ferro fuga vorsabitur? Dum Carthaginienses incolu- 10
mes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere,
vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa
25 pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe
quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. Ecce 11
autem ex improviso Iugurtha, intoleranda audacia, scelere
atque superbia sese eferens, fratre meo atque eodem pro-
pinquo suo interfecto primum regnum eius sceleris sui praed-
30 dam fecit, post ubi me eisdem dolis non quit capere, nihil
minus quam vim aut bellum expectantem in imperio vestro,
sicut videtis, extorrem patria domo, inopem et copertum
miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem.
Ego sic existumabam, patres conscripti, uti praedicantem 12
35 audiveram patrem meum: qui vestram amicitiam diligenter
colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omni-
bus maxime tutos esse. Quod in familia nostra fuit, prae- 13

stitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium tuti simus, in vostra manu est, patres conscripti.

14 Pater nos duos fratres reliquit, tertium Iugurtham beneficiis suis ratus est coniunctum nobis fore. Alter eorum
15 necatus est, alterius ipse ego manus inpias vix effugi. Quid agam? aut quo potissimum infelix adcedam? Generis praesidia omnia extincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae concessit: fratri, quem minime decuit, propineus per scelus vitam eripuit: adfinis amicos propinquos ceteros meos alium alia clades obpressit: capti ab Iugurtha pars in cruce- 10
cem acti, pars bestiis obiecti sunt, pauci, quibus relicta est anima, clausi in tenebris, cum maerore et luctu morte gravio-
rem vitam exigunt.

16 Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex improviso 15
mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti, quibus pro magnitudine imperii ius et iniurias omnis curae esse decet. Nunc vero exul patria domo, solus atque omnium honestarum rerum egens, quo adcedam aut quos adpellem? nationesne au reges, qui omnes familiae nostrae ob vo- 20
stram amicitiam infesti sunt? An quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta plurima sint, aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit?

18 Postremo Masinissa nos ita instituit, patres conscripti, 25
ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne societates neu foedera nova acciperemus, abunde magna praesidia nobis in vostra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutaretur, una occidendum nobis esse. Virtute ac deis volentibus magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia sunt: 30
quo facilius sociorum iniurias curare licet.

20 Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugurthae parum cognita transvorsos agat, quos ego audio maxima ope niti, ambire fatigare vos singulos, ne quid de absente incognita causa statuatis: fingere me verba et fu- 35
gam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam illum, quouis in pio facinore in has miseras proiectus sum, eadem haec simulantem videam, et aliquando aut apud vos

aut apud deos immortalis rerum humanarum cura oriatur: ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciatuſ impietatis in parentem noſtrum, fratris mei necis mearumque miſeriarum gravis poenas
5 reddat.

Iamiam, frater animo meo cariffime, quamquam tibi 22
inmaturuſ, et unde minime decuit, vita erepta eſt, tamen
laetandum magis quam dolendum puto caſum tuum: non 23
enim regnum, ſet fugam exilium egeſtatem et omnis haſ
10 quae me premunt aerumnas cum anima ſimul amiſiſti. At
ego infelix, in tanta mala praecipitatuſ ex patrio regno, re-
rum humanarum ſpectaculum praebeo, incertuſ quid agam,
tuasne iniurias perſequar ipſe auxili egeſ, an regno con-
ſulam, cuiuſ vitae neciſque poteſtas ex opibuſ alieniſ pendet.
15 Utinam emori fortunis meiſ honeſtuſ exituſ eſſet, neu iure 24
contemptuſ viderer, ſi deſeſſuſ malis iniuriæ conſeſſiſſem.
Nunc neque vivere lubet neque mori licet ſine dedecore.

Patreſ conſcripti, per voſ, per liberoſ atque parentiſ 25
voſtroſ, per maieſtatem populi Romani, ſubvenite mihi mi-
20 ſero, ite obviã iniuriæ, nolite pati regnum Numidiae,
quod voſtrum eſt, per ſceluſ et ſanguinem familiae noſtrae
tabeſcere.'

Poſtquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, 15
largitione magiſ quam cauſa freti, paucis reſpondent: Hiemp-
25 ſalem ob ſaevitiam ſuã ab Numidiſ interfectum: Adher-
balem ultro bellum inferentem, poſtquam ſuperatuſ ſit,
queri quod iniuriam facere nequiviſſet: Iugurtham ab ſe-
nату petere, ne ſe alium putarent, ac Numantiae cognituſ
eſſet, neu verba inimici ante facta ſua ponerent. Deinde 2
30 utrique curia egrediuntur. Senatuſ ſtatim conſulitur. Fau-
tores legatorum, praeterea [ſenatuſ] magna pars, gratia
depravata, Adherbaliſ dicta contemnere, Iugurthae virtutem
extollere laudibuſ: gratia voce, denique omnibuſ modiſ pro
alieno ſcelere et flagitio, ſua quaſi pro gloria, nitebantur.
35 At contra pauci, quibuſ bonum et aecum divitiis cariuſ erat, 3
ſubveniendum Adherbali et Hiempſaliſ mortem ſevere vin-
dicandã cenſebant, ſet ex omnibuſ maxime M. Aemiliuſ
Scauruſ, homo nobiliſ, impiger factioſuſ, aviduſ potentiae

honoris divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam vidit regis largitionem famosam inpudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam
 16 adcenteret, animum a consueta lubricitate continuit. Vicit tamen in senatu pars illa, quae vero precium aut gratiam
 2 anteferebat. Decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent. Cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in senatu potens, quia consul G. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis acerrime victoriam nobilitatis
 10 in plebem exercuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, tamen adcuratissime recepit: dando et pollicendo multa perfecit, uti famae fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos
 4 eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides
 5 quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretanium attingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur, illam alteram specie quam usu potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

17 Res postulare videtur Africae situm paucis exponere
 2 et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, adtingere. Sed quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de eis haut facile conpertum narraverim, cetera quam paucissimis ab-
 25 solvam.

3 In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam posuere, pauci tantum modo Asiam et Europam esse,
 4 set Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevum
 5 inportuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbore infecundus: caelo terraque paucuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiire: nam morbus haut saepe quemquam superat. Ad hoc maligni ge-
 7 neris plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque

obtinet divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissimis dicam. Ceterum fides eius rei penes auctores erit.

5 Africam initio habuere Gaetuli et Libues, asperi incul- 18
tisque, quis eibus erat caro ferina atque humi pabulum uti
pecoribus. Ei neque moribus neque lege aut imperio cuius- 2
quam regebantur: vagi palantes quas nox coegerat sedes
habebant. Set postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri 3
10 putant, interiit, exercitus eius, compositus ex variis genti-
bus, amisso duce ac passim multis sibi quisque imperium
petentibus brevi dilabitur. Ex eo numero Medi *et* Persae 4
et Armenii navibus in Africam transvecti proximos nostro
mari locos occupavere. set Persae intra Oceanum magis ei- 5
15 que alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia ne-
que materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mu-
tandi copia erat: mare magnum et ignara lingua conmercio
prohibebant. Ei paulatim per conubia Gaetulos secum 6
miscuere, et quia saepe temptantes agros alia deinde alia 7
20 loca petiverant, semet ipsi nomadas adpellavere. Ceterum 8
adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vo-
cant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae
sunt. Medis autem et Armeniis adcessere Libues — nam 9
ei propius mare Africum agitabant, Gaetuli sub sole ma-
25 gis, haut procul ab ardoribus — eique mature oppida ha-
buere: nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se in-
stituerant. Nomen eorum paulatim Libues conrupere, bar- 10
bara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Set res Per- 11
sarum brevi adolevit: ac postea nomine Numidae, propter
30 multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae
proxima Carthagine Numidia adpellatur. Deinde utrique 12
alteris freti finitimos armis aut metu sub imperium suum
coegere, nomen gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad
nostrum mare processerant, quia Libues quam Gaetuli minus
35 bellicosi. Denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis
possessa est, victi omnes in gentem nomenque imperantium
concessere.

Postea Phoenices, pars imperi cupidine, alii multitu- 19

dinis domi minuendae gratia sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadrumetum Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere, eaeque brevi multum auctae pars originibus suis praesidio, aliae decori fuere. Nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet.

3 Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari prima Curene est, colonia Theracœa, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis, deinde Philaenon arae, quem locum Aegyptum versus finem imperii 10
4 habuere Carthaginienses, post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretanium Numidae tenent, proximi Hispania Mauri sunt. Super Numidiam Gaetulos accepimus
5 partim in tuguriis alios incultius vagos agitare, post eos
6 Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis ardoribus. Igitur 15
7 bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthaginiensium, quos novissime habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars et Numidae usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant, Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen 20
8 cetera ignarus populi Romani itemque nobis neque bello
9 neque pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

20 Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese 25
videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus adensus, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer bellicosus, at is, quem petebat, quietus inbellis, placido ingenio, 30
3 opportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus. Igitur ex improviso finis eius cum magna manu invadit, multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit,
4 pleraque loca hostiliter cum equitatu adcedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum convortit, existumans 35
Adherbalem dolore permotum iniurias suas manu vindicturum eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat et amicitia populi Romani ma-

gis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis questum misit. Qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia temptatum antea secus cesserat. Neque eo 6
 5 magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam invaserat. Itaque non, uti antea, cum 7
 praedatoria manu, set magno exercitu comparato bellum gerere coepit et aperte totius Numidiae imperium petere. Ceterum qua pergebat, urbis agros vastare, praedas agere: 8
 10 suis animum, hostibus terrorem augere. Adherbal ubi intellegit eo processum, uti regnum aut relinquendum esset aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae obvius procedit. Interim haut longe a mari prope Cirtam 2
 oppidum utriusque exercitus consedit et quia diei extremum erat, proelium non inceptum. Set ubi plerumque
 15 noctis processit, obscuro etiamtum lumine milites Iugurthini signo dato castra hostium invadunt: semisomnos partim alios arma sumentis fugant funduntque: Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentis moenibus prohibuit, uno
 20 die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Iugurtha oppidum circumscedit, vineis turribusque et 3
 machinis omnium generum expugnare adgreditur, maxime festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium
 25 factum ab Adherbale Romam missos audiverat.

Set postquam senatus de bello eorum accepit, tres adulescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, senatus populique Romani verbis nuntient: velle et censere, eos ab armis discedere [de controversiis suis iure potius 22
 30 quam bello disceptare]: ita seque illisque dignum esse. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis quod Romae, dum proficisci parant, de proelio facto et obpugnatione Cirtae audiebatur: set is rumor clemens erat. Quorum Iugurtha accepta oratione respondit: sibi neque maius quicquam
 35 neque carius auctoritate senatus esse: ab adulescentia ita se enisum, ut ab optumo quoque probaretur: virtute non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artis a Micipsa, non paenuria liberorum, in regnum adoptatum esse: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo 3

- 4 animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis
vitae suae insidiatum: quod ubi conperisset, sceleri eius
obviam isse: populum Romanum neque recte neque pro
bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit: postre-
mo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum.' Ita 5
- 5 utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.
- 23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est neque
propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo
atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesi-
diis firmat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis 10
temptare, defensoribus moenium praemia modo modo for-
midinem ostentare, suos hortando ad virtutem adrigere,
- 2 prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit
omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum,
auxili spem nullam, paenuria rerum necessariarum bellum 15
trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos
maxime inpigros delegit: eos multa pollicendo ac mise-
rando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones
- 24 noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent. Numi-
dae paucis diebus iussa efficiunt: litterae Adherbalis in se- 20
natu recitatae, quarum sententia haec fuit:
- 2 'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres con-
scripti, set vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extin-
guendi me invasit, ut neque vos neque deos immortalis in
- 3 animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. Itaque 25
quintum iam mensem socius et amicus populi Romani armis
obsessus tencor, neque mihi Micipsae patris mei beneficia
neque vostra decreta auxiliantur: ferro an fame acrius ur-
4 guear incertus sum. Plura de Iugurtha scribere dehortatur
me fortuna mea: et iam autea expertus sum parum fidei 30
- 5 miseris esse. Nisi tamen intellego illum supra quam ego
sum petere, neque simul amicitiam vostram et regnum meum
sperare. Utrum gravius existumet, nemini occultum est.
- 6 Nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum, deinde patrio
regno me expulit: quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad 35
- 7 vos. Verum nunc vostrum regnum armis tenet, me, quem
vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: lega-
storum verba quanti fecerit pericula mea declarant. Quid

est relicum, nisi vis vostra, quo moveri possit? Nam ego 9
 quidem vellem, et haec quae scribo, et illa quae antea in
 senatu questus sum, vana forent potius quam miseria mea
 fidem verbis faceret. Set quoniam eo natus sum, ut Iu- 10
 5 gurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque
 aerumnas, tantum modo inimici imperium et cruciatus cor-
 poris deprecor. Regno Numidiae, quod vestrum est, uti
 lubet, consulite: me manibus iniis eripite, per maiestatem
 imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria re-
 10 manet avi mei Masinissae.'

His litteris recitatis fuere qui exercitum in Africam 25
 mittendum censerent et quam primum Adherbali subve-
 niendum, de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam
 legatis non paruisset. Set ab eisdem illis regis fautoribus 2
 15 summa ope enisum, ne tale decretum fieret. Ita bonum 3
 publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia de-
 victum. Legantur tamen in Africam maiores natu nobiles, 4
 amplis honoribus usi, in quis fuit M. Scaurus, de quo
 supra memoravimus, consularis et tum senatus princeps.
 20 Ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, 5
 triduo navim ascendere. Dein brevi Uticam adpulsi litteras
 ad Iugurtham mittunt, quam ocissime ad provinciam ad-
 cedat, seque ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit ho- 6
 mines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat,
 25 contra inceptum suum venisse, primo conmotus, metu atque
 lubidine divorsus agitabatur: timebat iram senatus, ni pa- 7
 ruisset legatis: porro animus cupidine caecus ad inceptum
 scelus rapiebatur. Vicit tamen in avido ingenio pravom 8
 consilium. Igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam 9
 30 inrumpere nititur, maxume sperans diducta manu hostium
 aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. Quod 10
 ubi secus procedit, neque quod intenderat efficere potest ut
 prius quam legatos conveniret Adherbali potiretur, ne am-
 plius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, in-
 35 cenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac 11
 tametsi senati verbis graves minae nuntiabantur, quod ab
 obpugnatione non desisteret, multa tamen oratione con-
 sumpta legati frustra discessere.

26 Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi deditioe facta propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur: de ceteris senatui curae fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia penes eosdem, si advorsaretur, cogundi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditioem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatis obvius fuerat, interficit.

27 Quod postquam Romae cognitum est et res in senatu agitari coepta, eidem illi ministri regis interpellando ac saepe gratia, interdum iurgiis trahundo tempus atrocitatem facti leniebant. Ac ni G. Memmius, tribunus plebei designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset, id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pecuniae regis erat. Set ubi senatus delicti conscientia populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae: consules declarati P. Scipio Nasica, L. Bestia[Calpurnius]: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit: deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur, stipendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur.

28 At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe cui Romae omnia vaenum ire in animo haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit, eisque, uti illis quos Iliempsale interfecto miserat, praecipit, omnis mortalis pecunia adgrediantur. Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus est, placeretne legatos Iugurthae recipi moenibus: eique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia dederent. Consul Numidis ex senatus decreto nuntiari iubet: ita infectis rebus illi domum discedunt.

4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines nobilis factiosos, quorum auctoritate quae deliquisset munita fore sperabat: in quis fuit Scaurus, cuius de natura

et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro mul- 5
 tae bonaeque artes et animi et corporis erant, quas omnis avari-
 titia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis pro-
 videns, belli haut ignarus, firmissimus contra pericula et
 5 insidias. Set legiones per Italiam Regium atque inde Si- 6
 ciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Cal- 7
 purnius initio paratis conmeatibus acriter Numidiam ingres-
 sus est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit.
 Set ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare bellique, quod 29
 10 administrabat, asperitatem ostendere coepit, animus aeger
 avaritia facile convorsus est. Ceterum socius et administer 2
 omnium consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a prin-
 cipio plerisque ex factione eius corruptis acerrime regem
 inpugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honesto-
 15 que in pravom abstractus est. Set Iugurtha primo tantum 3
 modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid inter-
 rim Romae pretio aut gratia effecturum: postea vero quam
 participem negoti Scaurum accepit, in maxumam spem ad-
 ductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus
 20 pactionibus praesens agere. Ceterum interea fidei causa 4
 mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae
 Vagam: cuius rei species erat acceptio frumenti, quod
 Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditionis
 mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in 5
 25 castra venit ac pauca praesenti consilio locutus de invidia
 facti sui atque uti in deditionem acciperetur, relicua cum
 Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die quasi
 per saturam sententiis exquisitis in deditionem accipitur.
 Set, uti pro consilio imperatum erat, elephantum triginta, pe- 6
 30 cus atque equi multi cum parvo argenti pondere quaestori
 traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos 7
 proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

Postquam res in Africa gestas quoque modo actae fo- 30
 rent fama divulgavit, Romae per omnis locos et conventus
 35 de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia, patres
 solliciti erant: probarentne tantum flagitium an decretum
 consulis subverterent parum constabat. Ac maxime eos 2
 potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur.

3 a vero bonoque inpediebat. At G. Memmius, cuius de liber-
tate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter
dubitationem et moras senatus contionibus populum ad vin-
dicandum hortari, monere ne rem publicam, ne libertatem
suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobi- 5
litis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis ani-
mum incendebat.

4 Set quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia
clara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam mul-
tis orationem eius perscribere, ac potissimum ea dicam, 10
quae in contione post reditum Bestiae huiuscemodi verbis
disserruit:

31 'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium
rei publicae omnia superet: opes factionis, vostra patientia,
ius nullum, ac maxume quod innocentiae plus periculi quam 15
2 honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis quin-
decim quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam
foede quamque inulti perierint vostri defensores, ut vobis
3 animus ab ignavia atque socordia corruptus sit, qui ne nunc
quidem obnoxii inimicis exurgitis, atque etiam nunc timetis 20
4 cos, quibus decet terrori esse. Set quamquam haec talia
sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit.
5 Certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est,
experiar: verum id frustra an ob rem faciam, in vostra
manu situm est, Quirites. 25

6 Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vostri fecere,
uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessionem
opus est: necesse est suomet ipsi more praecipites eant.
7 Occiso Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in
plebem Romanam quaestiones habitae sunt: post G. Gracchi 30
et M. Fulvi caedem item vostri ordinis multi mortales in
carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum libido
8 eorum finem fecit. Set sane fuerit regni paratio plebi sua
restituere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur,
9 iure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini 35
aerarium expilari, reges et populos liberos paucis nobilibus
rectigal pendere, penes eosdem et summam gloriam et ma-
ximas divitias esse: tamen haec talia facinora inpune susce-

pisse parum habuere, itaque postremo leges maiestas vostra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, 10 qui ea fecere, pudet aut paenitet, set incedunt per ora vostra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes: proinde quasi ea honori, non praedas habeant. 5 Servi aere parati iniusta imperia dominorum non perferunt: 11 vos, Quirites, in imperio nati, aequo animo servitutem toleratis?

At qui sunt ei, qui rem publicam occupavere? Homines 12 10 sceleratissimi, cruentis manibus, inmani avaritia, nocentissimi et eidem superbissimi, quibus fides decus pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars 13 eorum occidisse tribunos plebei, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita 14 15 quam quisque pessime fecit, tam maxime tutus est: metum ab scelere suo ad ignaviam vestram transtulere: quos omnis eadem cupere, eadem odisse [eadem metuere] in unum coegit. Set haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. 15 Quod si tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad 16 20 dominationem adcesi sunt, profecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vestra penes optimos, non audacissimos forent. Maiores vestri parandi iuris et 17 maiestatis constituendae gratia bis per secessionem armati Aventinum occupavere, vos pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summa ope nitimini? atque eo vehementius, quo maius dedecus est parta amittere, quam omnino non paravisse.

Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos, 18 qui hosti prodidere rem publicam? Non manu neque vi, 30 quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae. Qui si 19 dediticius est, profecto iussis vestris oboediens erit, sin ea contemnet, scilicet existumabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos 35 potentis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos domi- 20 nationis eorum satietas tenet et illa quam haec tempora magis placent, cum regna provinciae, leges iura iudicia, bella

atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat?

21 Atque ego, tametsi viro flagitiosissimum existimo in-
pune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, ni
22 misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quan-
tum inopportunitatis habent, parum est inpune male fecisse, 10
nisi deinde faciendi licentia eripitur, et vobis aeterna sol-
licitudo remanebit, cum intelletis aut serviendum esse
23 aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut
concordiae quae spes est? Dominari illi volunt, vos liberi
esse: facere illi iniurias, vos prohibere: postremo sociis vo- 15
24 stris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne
in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse?

25 Qua re moneo hortorque vos, ne tantum scelus impu-
nitum omittatis. Non peculatus aerari factus est, neque per
vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt, 20
tamen consuetudine iam pro nihilo habentur: hosti acer-
rumo proditasenatus auctoritas, proditum imperium vestrum
26 est: domi militiaeque res publica vacnalis fuit. Quae nisi
quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit relicum,
nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? Nam inpune 25
quae lubet facere id est regem esse.

27 Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vestros
perperam quam recte fecisse, set ne ignoscendo malis bonos
28 perditum eatis. Ad hoc in re publica multo praestat benefici
quam malifici inmemore esse: bonus tantum modo segnior 30
29 fit ubi negligas, at malus improbior. Ad hoc si iniuriae
non sint, haut saepe auxili egeas.

32 Haec atque alia huiusce modi saepius dicundo Memmius
populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad
Iugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica Ro- 35
mam duceret, quo facilius indicio regis Scauri et reli-
quorum, quos pecuniae captae accersebant, delicta pate-
fierent.

Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relictī a 2
 Bestia exercitui praecerant secuti morem imperatoris sui plu- 2
 rima et flagitiosissima facinora fecere: fuere qui auro con- 2
 rupti elephantos Iugurthae traderent, alii perfugas vendere, 2
 5 pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in ani- 4
 mos eorum veluti tabes invaserat.

At Cassius perlata rogatione a G. Memmio ac percussa 5
 omni nobilitate ad Iugurtham proficiscitur, eique timido et
 ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se
 10 populo Romano dedisset, ne vim quam misericordiam eius
 experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit,
 quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea 33
 tempestate fama de Cassio erat. Igitur Iugurtha contra de-
 cus regium cultu quam maxime miserabili cum Cassio Ro-
 15 mam venit. Ac, tametsi in ipso magna vis animi erat, con- 2
 firmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta
 ea gesserat, quae supra diximus, G. Baebium tribunum ple-
 bei magna mercede parat, cuius inpudentia contra ius et
 iniurias omnis munitus foret. At G. Memmius advocata 3
 20 contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vin-
 cula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more
 maiorum de hoste subplicium sumi, dignitati quam irae ma-
 gis consulens sedare motus et animos eorum mollire, post-
 remo confirmare fidem publicam per sese inviolatam fore.
 25 Post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, 1
 Romae Numidiaeque facinora eius memorat, scelera in pa-
 trem fratresque ostendit: quibus iuvantibus quibusque mi-
 nistris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus,
 tamen velle manifesta magis ex illo habere: si verum ape-
 30 riat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi
 sitam, sin reticeat, non sociis saluti fore, set se suasque
 spes corrupturum. Deinde, ubi Memmius dicundi finem fe- 34
 cit et Iugurtha respondere iussus est, G. Baebius tribunus
 plebei, quem pecunia corruptum supra diximus, regem ta-
 35 cere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat,
 vehementer adensa terrebat eum clamore voltu, saepe in-
 petu atque aliis omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen
 inpudentia. Ita populus ludibrio habitus ex contione disce- 2

dit: Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

- 35 Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine
Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui quia in dis-
sensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et 5
2 Adherbale interfecto profugus ex patria abierat. Huic Sp.
Albinus, qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio
Ruso consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe
Masinissae sit Iugurthamque ob scelera invidia cum metu
3 urgeat, regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul 10
belli gerundi movere quam senescere omnia malebat: ipsi
4 provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae
postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in amicis
satis praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium mala
fama et timor inpediebat, Bomilcari, proximo ac maxime 15
fido sibi, imperat, precio, sicuti multa confecerat, insidiatores
Massivae paret, ac maxime occulte: sin id parum procedat,
5 quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis
mandata exequitur et per homines talis negoti artifices iti-
nera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta 20
6 explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur
unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo
inconsultius Massivam adgreditur: illum obtruncat, set ipse
deprehensus multis hortantibus et in primis Albino consule
7 indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque quam 25
ex iure gentium Bomilcar, comes eius qui Romam fide pu-
8 blica venerat. At Iugurtha manifestus tanti sceleris non
prius omisit contra verum niti, quam animum advortit su-
9 pra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur,
quamquam in priorì actione ex amicis quinquaginta vades 30
dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in Nu-
midiam Bomilcarem dimittit, veritus ne reliquos popularis
metus invaderet parendi sibi, si de illo subplicitium sumptum
10 foret. Et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a
senatu Italia decedere. Set postquam Roma egressus est, 35
fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: 'O ur-
bem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.'
- 36 Interim Albinus renovato bello conmeatum stipendium

aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare: ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haut longe aberat, armis aut deditioe aut quovis modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia et alias ²
⁵ deinde alias morae causas facere, polliceri deditioem ac deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post ne sui diffident instare: ita belli modo modo pacis mora consulem ludificari. Ac fuere qui tum Albinum haut ignarum ³
¹⁰ consili regis existumarent neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent. Set postquam dilapso tempore comitorum dies adventabat, Albinus Aulo fratre in castris pro praetore relicto Romam decessit.

Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter ³⁷
¹⁵ res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni ² plebei, resistantibus conlegis continuare magistratum nitebantur, quae dissensio totius anni comitia inpediebat. Ea ³ mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore ²⁰ exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, magnisque itineribus hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thensauri erant. Quod quamquam et saevitia temporis et oppor- ⁴ tunitate loci neque capi neque obsideri poterat — nam circum ²⁵ murum, situm in praerupti montis extremo, planities limosa hiemantibus aquis paludem fecerat —, tamen aut simulandi gratia quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thensauros oppidi potiundi, vineas agere aggerem iacere aliaque quae incepto usui forent properare. At Iugur- ³⁸
³⁰ tha cognita vanitate atque inperitia legati subdolos eius augere amentiam, missitare subplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis perpulit uti relicto Suthule in ² abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur [ita delicta occultiora fuere]. Interea per homines callidos diu ³ ³⁵ noctuque exercitum temptabat, centuriones ducesque turmarum partim uti transfugerent conrumpere, alii signo dato locum uti desererent. Quae postquam ex sententia instruit,]

intempesta nocte de inproviso multitudine Numidarum Auli
 5 castra circumvenit. Milites Romani, percussi tumultu in-
 solito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos con-
 firmare, trepidare omnibus locis: vis magna hostium, cae-
 lum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps: 5
 6 postremo fugere an manere tutius foret in incerto erat. Set
 ex eo numero, quos paulo ante conruptos diximus, cohors
 una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis grega-
 riis militibus transiere ad regem, et centurio primi pili ter-
 tiaie legionis per munitionem, quam uti defenderet accepe- 10
 rat, locum hostibus introcundi dedit, eaque Numidae cuncti
 7 inrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, pro-
 ximum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum
 9 hostis, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Deinde
 Iugurtha postero die cum Aulo in conloquio verba facit: 15
 tametsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum teneret,
 tamen se memorem humanarum rerum, si secum foedus
 faceret, incolumis omnis sub iugum missurum: praeterea
 10 uti diebus decem Numidia decederet. Quae quamquam
 gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mortis metum 20
 intuebantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

39 Set ubi ea Romae conperta sunt, metus atque maeror
 civitatem invasere. Pars dolere pro gloria imperi, pars in-
 solita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes in-
 festi, ac maxume qui bello saepe praeclari fuerant, quod 25
 armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat.

2 Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde
 periculum timens senatum de foedere consulebat, et tamen
 interim exercitui subplementum scribere, ab sociis et no-
 mine Latino auxilia accersere, denique omnibus modis fes- 30
 3 tinare. Senatus ita uti par fuerat decernit suo atque populi
 4 iniussu nullum potuisse foedus fieri. Consul impeditus a
 tribunis plebei ne quas paraverat copias secum portaret,
 paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exer-
 citus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hie- 35
 5 mabat. Postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham
 et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis mi-
 litibus, quos praeter fugam soluto imperio licentia atque

lascivia conruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agi-
tandum.

Interim Romae G. Mamilius Limetanus tribunus plebei 40
rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos,
5 quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique
ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent, qui
elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace
aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi 2
partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuen-
tes, quoniam aperte resistere non poterant quin illa et alia
10 talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxime
per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta
parabant. Set plebes incredibile memoratu est quam in- 3
tenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio
15 nobilitatis cui mala illa parabantur, quam cura rei publi-
cae: tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu per- 4
culis M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra do-
cuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam-
tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores
20 rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur.
Set quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lu- 5
bidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate ple-
bem ex secundis rebus insolentia ceperat.

Ceterum mos partium [popularium] et [senatus] fac- 41
25 tionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante an-
nis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum,
quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem dele- 2
tam populus et senatus Romanus placide modesteque inter
se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominatio-
30 nis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus
civitatem retinebat. Set ubi illa formido mentibus decessit, 3
scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque super-
bia incessere. Ita quod in advorsis rebus optaverant otium, 4
postquam adepti sunt, asperius acerbisque fuit. Namque 5
35 coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidi-
nem vortere, sibi quisque ducere trahere rapere. Ita omnia
in duas partis abstracta sunt, res publica, quae media fue-
rat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat, 6

plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus po-
 7 terat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penes
 eosdem aerarium provinciae magistratus, gloriae triumphique
 erant, populus militia atque inopia urgebatur: prae-
 8 das bellicas imperatores cum paucis diripiebant: interea
 parentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori con-
 9 finis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia
 sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia,
 nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praeci-
 10 pitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt qui veram
 gloriam iniustae potentiae anteponerent, moveri civitas et
 42 dissensio civilis quasi permixtio terrae oriri coepit. Nam
 postquam Tiberius et G. Gracchus, quorum maiores Punico
 atque aliis bellis multum rei publicae addiderant, vindicare
 plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coe- 15
 pere, nobilitas noxia atque eo percussa modo per socios ac
 nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes
 societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam
 ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem
 ingredientem Gaium, tribunum alterum, alterum triumvirum 20
 coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat.
 2 Et sane Gracchis cupidine victoriae haut satis moderatus
 3 animus fuit. Sed bono vinci satius est quam malo more in-
 4 iuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubricine sua
 usa multos mortalis ferro aut fuga extinxit plusque in reli- 25
 cum sibi timoris quam potentiae addidit. Quae res plerum-
 que magnas civitates pessum dedit, dum alteri alteros vin-
 cere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de
 studiis partium et omnis civitatis moribus si singulatim aut
 pro magnitudine parem disserere, tempus quam res ma- 30
 5 turius me deserat. Quam ob rem ad inceptum redeo.
 43 Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Q. Me-
 tellus et M. Silanus consules de senatus sententia provincias
 inter se partiverant, Metelloque Numidia evenerat, acri viro
 et quamquam advorso populi partium fama tamen aequa- 35
 2 bili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus
 est, alia omnia sibi cum conlega ratus, ad bellum, quod
 3 gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exer-

citui, milites scribere praesidia undique accersere, arma tela, equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc conneatum adfatim, denique omnia, quae in bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea 4
 5 patrandam senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittendo, postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque ex sententia omnibus rebus pa- 5
 10 ratis conpositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe civium cum propter artis bonas tum maxime quod advor-
 sum divitias invictum animum gerebat et avaritia magistratu-
 tum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae hostiumque auctae erant.

Set ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. 44
 Albino pro consule iners inbellis, neque periculi neque
 15 laboris patiens, lingua quam manu promptior, praedator ex sociis et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollici- 2
 tudinis quam ex copia militum auxilii aut spei bonae adce-
 debat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum 3
 20 tempus comitiorum mora inminuerat et expectatione eventus civium animos intentos putabat, non prius bellum adtingere quam maiorum disciplina milites laborare coëgisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade percussus, 4
 postquam decreverat non egredi provincia, quantum tem-
 25 poris aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi cum odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Set neque muniebantur, neque more 5
 militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis aberat: lixae permixti cum militibus diu noctuque vagaban-
 30 tur: et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio et aliis talibus, praeterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari: postremo quaecunque dici aut fingi queunt ignaviae luxu-
 35 riaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia amplius. Set in ea difficultate Metellum non minus quam in 45
 rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse conpeior: tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque mo-

2 deratum: namque edicto primum adiumenta ignaviae sustu-
 lisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium coc-
 tum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne
 miles gregarius in castris neve in agmine servum aut iu-
 mentum haberet: ceteris arte modum statuisset. Praeterea 5
 transvorsis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si ho-
 stes adessent vallo atque fossa munire, vigiliis crebras po-
 nere et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine in
 primis modo modo in postremis, saepe in medio adesse, ne
 quispiam ordine egrederetur, ut cum signis frequentes in- 10
 3 cederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo
 a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confir-
 mavit.

46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nuntiis
 accepit, simul de innocentia eius certior Roma factus, diffi- 15
 dere suis rebus ac tum demum veram deditionem facere
 2 conatus est. Igitur legatos ad consulem cum subpliciis mit-
 tit, qui tantum modo ipsi liberisque vitam peterent, alia
 omnia dederent populo Romano.

8 Set Metello iam antea experimentis cognitum erat genus 20
 Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avi-
 4 dum esse. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur
 ac paulatim temptando, postquam opportunos sibi cognovit,
 multa pollicendo persuadet uti Iugurtham maxime vivom,
 sin id parum procederet necatum sibi traderent: ceterum 25
 5 palam, quae ex voluntate forent regi, nuntiari iubet. Deinde
 ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numi-
 diam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena homi-
 num, pecora cultoresque in agris erant: ex oppidis et ma-
 palibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum 30
 6 dare, conmeatum portare, postremo omnia quae imperaren-
 7 tur facere Neque Metellus idcirco minus, set pariter ac si
 hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare om-
 nia, illa deditionis signa ostentui credere et insidiis locum
 7 temptari. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item fun- 35
 ditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat,
 in postremo G. Marius legatus cum equitibus curabat, in
 utrumque latus auxilios equites tribunis legionum et

praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti velites, quocumque adcederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset in incerto haberetur.

Erat haut longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxime celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul simul temptandi gratia si paterentur, et ob opportunitates loci praesidium inposuit: praeterea imperavit frumentum et alia quae bello usui forent comportare, ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et conmeatu iuvturam exercitum et iam paratis rebus munimento fore.

Inter haec negotia Iugurtha inpensius modo legatos subplices mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi pacem quam postulabat neque abnuere neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum expectare. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit ac se suis artibus temptari animum advortit, quippe cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum necessitudine statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maximas potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit.

Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia [passuum] viginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu: set ex eo medio quasi collis oriebatur, in inensum pertingens, vestitus oleastro ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque harenoso gignuntur. Media autem planities deserta paenuria aquae praeter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

49 Igitur in eo colle, quem transverso itinere porrectum
 docuimus, Iugurtha extenuata [suorum] acie consedit, ele-
 phantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit
 eumque edocet quae ageret, ipse propior montem cum omni
 2 equitatu et peditibus delectis suos conlocat. Dein singulas
 turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur,
 uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque
 suum ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen
 fore, quos antea victos sub iugum miserint: ducem illis
 non animum mutatum: quae ab imperatore decuerint, om- 10
 nia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes cum in-
 peritis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum belli
 3 melioribus manum consererent: proinde parati intentique
 essent signo dato Romanos invadere: illum diem aut omnis
 labores et victorias confirmaturum aut maxumarum aerum- 15
 4 narum initium fore: ad hoc viritum, uti quemque ob mili-
 tare facinus pecunia aut honore extulerat, conmonefacere
 benefici sui et eum ipsum aliis ostentare: postremo pro cu-
 iusque ingenio pollicendo minitendo obtestando alium alio
 5 modo excitare, cum interim Metellus, ignarus hostium 20
 monte degrediens cum exercitu conspicatur, primo dubius
 quidnam insolita facies ostenderet — nam inter virgulta
 equi Numidaeque consederant, neque plane occultati hu-
 militate arborum, et tamen incerti quidnam esset, cum na-
 tura loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati —, 25
 6 dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit. Ibi
 conmutatis ordinibus in dextero latere, quod proximum hostis
 erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit, inter manipulos
 funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cor-
 nibus locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem, 30
 sicuti instruxerat, transversis principiis in planum deducit.
 50 Set ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit,
 veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficere-
 tur exercitus, *P. Rutilium* legatum cum expeditis cohorti-
 bus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris 35
 antecaperet, existumans hostis crebro inpetu et transversis
 proeliis iter suum remoratorios et quoniam armis diffide-
 2 rent, lassitudinem et sitim militum temptatorios. Deinde ipse

pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistralae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos 3
 5 praetergressum videt, praesidio quasi duum milium pedum montem occupat, qua Metellus descenderat, ne forte cedentibus adversariis receptui ac post munimento foret: dein repente signo dato hostis invadit. Numidae alii post-4
 10 remos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi adesse atque instare, omnibus locis Romanorum ordines conturbare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto proelio ipsi modo eminus sauciabantur, neque contra feriundi aut conserundi manum copia erat: ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Roma- 5
 15 norum turma insequi coeperat, non confertim neque in unum sese recipiebant, set alius alio quam maxime divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere ne- 6
 quiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero con- 26
 20 sueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros asperitas et insolentia loci retinebat. Ceterum facies totius 51
 negotii varia incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars cedere alii insequi, neque signa neque ordines obser-
 25 vate, ubi quemque periculum ceperat ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi viri, hostes atque cives permixti, nihil consilio neque imperio agi, fors omnia regere. Itaque 2
 multum diei processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et aestu languidis Metellus 3
 30 ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor adversum pedites hostium collocat. Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul orare et hortari 4
 35 milites ne deficerent neu paterentur hostis fugientis vincere: neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia sita. Set ne Iugurtha 5
 quidem interea quietus erat: circumire hortari, renovare proelium et ipse cum delectis temptare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat eminus

52 pugnando retinere. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus. 2 Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae 3 alia omnia praeter milites opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam 5 pugnandi fieri — et iam die vesper erat —, advorso colle, 4 sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amissa loco Numidae fusi fugatique: pauci interiere, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

5 Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum 14 pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aecum locum deducit ac, dum legatus ad flumen quo praemissus erat festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat 6 neque remittit quid ubique hostis ageret explorare. Post- 15 quam Rutilium consedissee iam et animo vacuum accepit simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri obficeret latius porrigit eoque modo ad Rutili castra 20

53 procedit. Romani ex improviso pulveris vim magnam animadvortunt: nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari, post ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re properantes arina 25 2 capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurrunt. 3 Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos inpeditos ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt, ac 30 plerique abiectis armis collis aut noctis, quae iam aderat, 4 auxilio integri abeunt. Elephantis quattuor capti, relicui omnes, numero quadraginta, interfecti.

5 At Romani quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi laetique *victoria* erant, tamen, quod Metel- 35 lus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt: nam dolus Numidarum nihil languidi ne- 7 que remissi patiebatur. Ac primo obscura nocte, postquam

haut procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventarent, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere, et paene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur 3
 6 pro metu repente gaudium mutatur, milites alius alium lacti adpellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque fortia facta ad caelum fert. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet, advorsae res etiam bonos detrectant.

10 Metellus in eisdem castris quadriduo moratus, saucios 54 cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, univorsos in contione laudat atque agit gratias: hortatur, ad cetera, quae levia sint, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos labores pro praeda
 15 fore. Tamen interim transfugas et alios opportunos, Iugur- 2 tha ubi gentium aut quid agitare, cum paucisne esset an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat, 3 ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, set
 20 hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regios 4 equites nemo omnium Numida ex fuga regem sequitur: quo cuiusque animus fert, eo discedunt, neque id flagitium militiae ducitur: ita se mores habent.

25 Igitur Metellus ubi videt regis etiamtum animum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset, praeterea inicum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci quam suos vincere, statuit non proeliis neque [in] acie, set alio more bellum gerundum. Itaque in loca Numidiae opulentissima pergit, agros 6 vastat, multa castella et oppida, temere munita aut sine praesidio, capit incenditque, puberes interficit, iubet alia omnia militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia quae usui forent
 85 adfatim praebita, ubicumque res postulabat praesidium inpositum. Quae negotia multo magis quam proelium male 7 pugnatum ab suis regem terrebant: quippe cuius spes omnis 8 in fuga sita erat, sequi cogeatur, et qui sua loca defen-

- 9 dere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia
quod optimum videbatur consilium capit: exercitum ple-
rumque in eisdem locis operiri iubet, ipse cum delectis
equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus
10 ignoratus Romanos palantis repente adgreditur. Eorum
plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium
intactus profugit, et Numidae prius quam ex castris sub-
veniretur, sicuti iussi erant, in proximos collis discedunt.
- 55 Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli
rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, ut in
adverso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potire-
tur, Iugurtham magnificum ex Auli Albinii socordia spem
2 salutis in solitudine aut fuga coëgisset habere. Itaque sena-
tus ob ea feliciter acta deis immortalibus supplicia decernere,
civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere,
de Metello fama praeclara esse.
- 3 Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis fe-
stinare: cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret, me-
4 minisse post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat,
eo magis [animo] anxius erat, neque post insidias Iugurthae
effuso exercitu praedari: ubi frumento aut pabulo opus
erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant:
5 exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni
6 magis quam praeda ager vastabatur. Duobus locis haut
7 longe inter se castra faciebant: ubi vi opus erat cuncti
aderant, ceterum quo fuga atque formido latius cresceret
8 divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per collis sequi, tem-
pus aut locum pugnae quaerere, qua venturum hostem au-
dierat pabulum et aquarum fontis, quorum paenuria erat,
conrumpere, modo se Metello, interdum Mario ostendere,
9 postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi,
rursus aliis post aliis minitari, neque proelium facere neque
otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.
- 56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque
ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea
parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamani, statuit
obpugnare, ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham
laborantibus suis auxilio venturum, ibique proelium fore.

At ille, quae parabantur a perfugis edoctus, magnis itinere-
 2 ribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur moenia defend-
 3 dant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis,
 quia fallere nequibat, firmissimum erat: praeterea pollicetur
 5 in tempore semet cum exercitu adfore.

Ita conpositis rebus in loca quam maxime occulta 3
 discedit, ac post paulo cognoscit Marium ex itinere frumen-
 4 tatum cum paucis cohortibus Siccami missum, quod oppi-
 5 dum primum omnium post malam pugnam ab rege defe-
 10 cerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergat et iam egre-
 4 dientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce
 Siccensis hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant:
 fortunam illis praeclari facinoris casum dare: si id fecerint,
 postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem
 15 acturos. Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido 5
 properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium
 fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae gerunt. Set 6
 milites Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam
 maiore vi hostes urgent, paucis amissis profugi discedunt.

Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo 57
 2 situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius ido-
 3 neae rei egeus, armis virisque opulentum. Igitur Metellus 2
 pro tempore atque loco paratis rebus cuncta moenia exer-
 4 citu circumvenit, legatis imperat ubi quisque curaret. Deinde 3
 25 signo dato undique simul clamor ingens oritur, neque ea
 res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent:
 proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars 4
 5 eminus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac mu-
 6 rum modo subfodere modo scalis adgredi, cupere proelium
 30 in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa 5
 6 volvere, sudis, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam
 ardenti mittere. Set ne illos quidem, qui procul manserant, 6
 7 timor animi satis muniverat: nam plerosque iacula tormen-
 8 tis aut manu emissa vulnerabant, parique periculo set fama
 35 in pari boni atque ignavi erant.

Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex improviso 58
 castra hostium cum magna manu invadit: remissis, qui in
 praesidio erant, et omnia magis quam proelium expectan-

2 tibus portam inrumpit. At nostri repentino metu percussi sibi
 quisque pro moribus consulunt: alii fugere alii arma capere,
 3 magna pars volnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitu-
 dine non amplius quadraginta, memores nominis Romani,
 grege facto locum cepere paulo quam alii editiorem, neque 5
 inde maxuma vi depelli quiverunt, set tela eminus missa re-
 mittere, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidae pro-
 prius adcessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos ma-
 4 xuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus
 cum acerrume rem gereret, tumultum hostilem a tergo 10
 accepit: dein convorso equo animadvortit fugam ad se
 5 vorsum fieri, quae res indicabat popularis esse. Igitur
 equitatum omnem ad castra propere misit, ac statim G.
 Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per
 amicitiam perque rem publicam obsecrat, ne quam contu- 15
 meliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos
 6 abire sinat. Ille brevi mandata efficit. At Iugurtha muni-
 mento castrorum inpeditus, cum alii super vallum praeci-
 pitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent,
 multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus infecto 20
 negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu re-
 vortitur.

59 Igitur postero die prius quam ad obpugnandum egre-
 deretur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus
 erat, pro castris agitare iubet, portas et proxuma loca tri- 25
 bunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti
 superiore die murum adgreditur. Interim Iugurtha ex occulto
 2 repente nostros invadit: qui in proxumo locati fuerant, pau-
 3 lisper territi perturbantur, relicui cito subveniunt. Neque
 diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equi- 30
 tibus permixti magnam cladem in congressu facerent: qui-
 bus illi freti, non, uti equestri proelio solet, sequi, dein ce-
 dere, set advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare
 aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare.

60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi 35
 quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti,
 neque alius in alio magis quam in sese spem habere: pari-
 terque oppidani agere: obpugnare aut parare omnibus locis,

avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere: clamor 2
 permixtus hortatione laetitia gemitu, item strepitus armorum
 ad caelum ferri, tela utrimque volare. Set illi, qui moe- 3
 nia defensabant, ubi hostes paulum modo pugnam remise-
 5 rant, intenti proelium equestre prospectabant: eos, uti quae-
 que Iugurthae res erant, laetos modo modo pavidos anim-
 advorteres, ac sicubi audiri a suis aut cerni possent, mo-
 nere alii alii hortari, aut manu significare aut niti corpori-
 bus, et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacentes tela
 10 agitare. Quod ubi Mario cognitum est — nam is in ea 5
 parte curabat — consulto lenius agere ac diffidentiam rei
 simulare: pati Numidas sine tumultu regis proelium visere.
 Ita illis studio suorum adstrictis repente magna vi murum 6
 adgreditur, et iam scalis egressi milites prope summa cepe-
 15 rant, cum oppidani concurrunt, lapides ignem alia praeterea
 tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae 7
 atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant adflicti
 sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci integri magna pars
 vulneribus confecti abeunt. Denique utrimque proelium
 20 nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque op- 6
 pidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco
 pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama
 discedit, et in eis urbibus, quae ad se defecerant satisque
 25 munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit, ceterum 2
 exercitum in provinciam, quae proxuma est Numidiae, hie-
 mandis gratia conlocat. Neque id tempus ex aliorum more 3
 quieti aut luxuriae concedit, set quoniam armis bellum pa-
 rum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum
 30 perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Ro- 4
 mae cum Iugurtha fuerat, et inde vadibus datis de Mas-
 sivae nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam ami-
 citiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitationi-
 bus adgreditur. Ac primo efficit, uti ad se conloquendi 5
 35 gratia occultus veniat: deinde fide data, si Iugurtham vivom
 aut necatum sibi tradidisset, fore ut illi senatus inpunitatem
 et sua omnia concederet, facile Numidiae persuadet, cum
 ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fie-

- 62 ret, ipse per conditiones ad subplicium traderetur. Is, ubi
 primum opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem
 fortunas suas adcedit: monet atque lacrumans obtestatur
 uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume
 merenti, provideat: omnibus proeliis sese victos, agrum va- 5
 statum, multos mortalis captos occisos, regni opes conmi-
 nutas esse: satis saepe iam et virtutem militum et fortunam
 temptatam: caveat ne illo cunctante Numidae sibi consulant,
 2 His atque talibus aliis ad deditioem regis animum inpellit.
 3 Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata 10
 facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque
 4 suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos se-
 natorii ordinis ex hibernis accersi iubet: eorum et aliorum,
 5 quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maiorum
 ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti 15
 pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum et ar-
 6 morum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt,
 7 iubet omnis perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars,
 uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio coepit,
 8 ad regem Bocchum in Mauretanium abierant. Igitur Iugur- 20
 tha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse
 ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere
 9 animum suum et ex mala conscientia digna timere. Deni-
 que multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo
 taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, in- 25
 terdum secum ipse reputaret quam gravis casus in servitium
 ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam per-
 10 ditis de integro bellum sumit. Et Romae senatus de pro-
 vinciis consultus Numidiam Metello decreverat.
- 63 Per idem tempus Uticae forte G. Mario per hostias 30
 deis subpliciati magna atque mirabilia portendi haruspex
 dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus deis ageret,
 fortunam quam saepissime experiretur, cuncta prospere
 2 eventura. At illum iam antea consulatus ingens cupido
 exagitabat, ad quem capiundum praeter vetustatem familiae 35
 alia omnia abunde erant, industria probitas, militiae magna
 scientia animus belli ingens: domi modicus, lubricinis et
 divitiarum victor, tantum modo gloriae avidus.

Set is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi 3
 primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non
 Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita
 inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo 4
 5 ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque
 faciem eius ignorantibus factis notus per omnis tribus de-
 claratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi 5
 peperit, semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut
 ampliore quam gerebat dignus haberetur. Tamen is ad id 6
 10 locorum talis vir — nam postea ambitione praeceps datus
 est —, *consulatum* adpetere non audebat. Etiam tum alios
 magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus
 tradebat. Novos nemo tam clarus neque tam egregiis factis 7
 erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.
 15 Igitur ubi Marius haruspiciis dicta eodem intendere videt 64
 quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia mis-
 sionem rogat. Cui quamquam virtus gloria alia optanda
 bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et su-
 perbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum con- 2
 20 motus insolita re mirari eius consilium, et quasi per ami-
 citiam monere ne tam prava inciperet neu super fortunam
 animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse, debere
 illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a
 populo Romano, quod illi iure negaretur. Postquam haec 3
 25 atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur, respondit
 ubi primum potuisset per negotia publica facturum sese quae
 peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse: 4
 ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo con-
 sulatum petiturum. Is eo tempore contubernio patris ibi-
 30 dem militabat, annos natus circiter viginti. Quae res Ma-
 rium cum pro honore quem adfectabat, tum contra Me-
 tellum vehementer adcenderat. Ita cupidine atque ira, pes- 5
 sumis consultoribus, grassari, neque facto ullo neque dicto
 abstinere, quod modo ambitiosum foret, milites quibus in
 35 hibernis praerat laxiore imperio quam antea habere, apud
 negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, crimi-
 nose simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exerci-
 tus si sibi permetteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis

habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis
 6 et regiae superbiae imperio nimis gauderet. Quae omnia
 illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res fami-
 liaris conruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.
 65 Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine
 Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa
 testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus
 2 et ob eam causam mente paululum inminuta. Cui Metel-
 lus petenti more regum ut sellam iuxta poneret, item postea
 custodiae causa turmam equitum Romanorum, utrumque 10
 negaverat: honorem, quod eorum more foret quos populus
 Romanus reges adpellavisset, praesidium, quod contumelio-
 sum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae tra-
 3 derentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur,
 ut contumeliarum in imperatorem cum suo auxilio poenas 15
 petat: honorem ob morbos animo parum valido secunda ora-
 tione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae ne-
 potem esse: si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium
 Numidiae sine mora habiturum: id adeo mature posse eve-
 4 nire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et 20
 illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse,
 plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessa-
 rios aspere in Metellum de bello scribant, Marium impera-
 5 torem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima
 suffragatione consulatus petebatur: simul ea tempestate 25
 plebes nobilitate fusa per legem Mamiliam novos extollebat.
 Ita Mario cuncta procedere.
 66 Interim Iugurtha, postquam omissa deditioe bellum
 incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere
 exercitum: civitates, quae ab se defecerant, formidine aut 30
 ostentando praemia adfectare, communire suos locos, arma
 tela aliaque quae spe pacis amiserat reficere aut commercari:
 servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis
 erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quie-
 2 tum pati, cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus 35
 initio Iugurtha pacificante praesidium inposuerat, fatigati
 regis subpliciis neque antea voluntate alienati, principes
 civitatis inter se coniurant: nam volgas, uti plerumque so-

let, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum
 atque discordiosum erat, cupidum novarum reram, quieti
 et otio advorsum. Dein conpositis inter se rebus in diem
 tertium constituunt, quod is festus celebratusque per om-
 nem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem
 ostentabat. Set ubi tempus fuit, centuriones tribunosque
 5 militaris et ipsum praefectum oppidi, T. Turpilius Sila-
 num, alius alium domos suas invitant, eos omnis praeter
 Turpilius inter epulas obtruncant: postea milites palantis,
 10 inermes, quippe in tali die, ac sine imperio, adgrediuntur.
 Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio
 talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus
 tumultus ipse et res novae satis placebant. Romani mili-
 67 tes, inproviso metu incerti ignarique quid potissimum fa-
 15 cerent, trepidare: ad arcem oppidi, ubi signa et scuta
 erant, praesidium hostium, portae ante clausae fuga
 prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis aedi-
 ficiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mit-
 tere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis
 20 infirmissimo generi resisti posse: iuxta boni malique, stre-
 nuu et inbelles inulti obtruncari. In ea tanta asperitate sac-
 3 vissumis Numidis et oppido undique clauso Turpilius praefectus
 unus ex omnibus Italicis intactus profugit. Id mi-
 sericordiane hospitis an pactione aut casu ita evenerit parum
 25 conperimus, nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra
 fama potior fuit, inprobus instabilisque videtur.

Metellus, postquam de rebus Vagae actis conperit, 68
 paulisper maestus ex conspectu abit: deinde, ubi ira et
 aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire in-
 30 iurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et quam plu-
 rumos potest Numidas equites pariter cum occasu solis
 expeditos educit et postera die circiter horam tertiam per-
 venit in quandam planitiem, locis paulo superioribus cir-
 cumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et iam
 35 abnuentis omnia docet, oppidum Vagam non amplius mille
 passuum abesse: decere illos relicum laborem aequo animo
 pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserru-
 mis, poenas caperent: praeterea praedam benigne ostentat.

4 Sic animis eorum adrectis, equites in primo late, pedites
 69 quam artissime ire et signa occultare iubet. Vagenses
 ubi animum advortere ad se vorsum exercitum pergere,
 primo, uti erat res, Metellum esse rati portas clausere,
 deinde ubi neque agros vastari et eos qui primi aderant
 Numidas equites vident, rursus Iugurtham arbitrati cum
 2 magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque repente
 signo dato alii volgum effusum oppido caedere, alii ad por-
 tas festinare, pars turris capere: ira atque praedae spes
 3 amplius quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduom modo 10
 ex perfidia laetati: civitas magna et opulens cuncta poenae
 4 aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum
 ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello
 causam dicere, postquam sese parum expurgat, condem-
 natus verberatusque capite poenas solvit: † nam is civis 15
 ex Latio erat.

70 Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha
 deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi
 et ipse eum suspiciens novas res cupere, ad perniciem
 2 eius dolum quaerere, die noctuque fatigare animum: deni- 20
 que omnia temptando socium sibi adiungit Nabdalsam,
 hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque po-
 pularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum
 ductare et omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae
 fesso aut maioribus adstricto superaverant: ex quo illi glo- 25
 3 ria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis
 statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari pla-
 4 cuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna
 Romanorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vasta-
 5 retur. Is postquam magnitudine facinoris percussus ad tem- 30
 pus non venit metusque rem inpediebat, Bomilcar, simul
 cupidus incepta patrandi et timore socii anxius, ne omisso
 vetere consilio novom quaereret, litteras ad eum per ho-
 mines fidelis mittit, in quis mollitiam socordiamque viri
 accusare, testari deos per quos iuravisset, monere ne prae- 35
 mia Metelli in pestem converteret: Iugurthae exitium ad-
 esse: ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
 agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia au

cruciatum mallet. Set cum eae litterae adlatae, forte Nab- 71
 dalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi cog- 2
 nitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti aegrum ani-
 mum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam nego- 3
 5 tiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum
 nisi novissimi particeps. Qui postquam adlatas litteras audi- 4
 vit et ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus
 esse in tabernaculum introiit, dormiente illo epistulam,
 super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit,
 10 dein propere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa 5
 paulo post experrectus, ubi neque epistulam repperit et
 rem omnem uti acta erat cognovit, primo indicem persequi
 conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia
 adcedit: dicit, quae ipse paravisset facere, perfidia clientis
 15 sui praeventa: lacrumans obtestatur per amicitiam perque
 sua antea fideliter acta ne super tali scelere suspectum sese
 haberet. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide 72
 respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum
 cognoverat, interfectis iram obpresserat, ne qua ex eo
 20 negotio seditio oreretur. Neque post id locorum Iugurthae 2
 dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco neque mortali
 cuiquam aut tempori satis credere, civis hostisque iuxta
 metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pavescere,
 alio atque alio loco, saepe contra decus regionum noctu requi-
 25 escere, interdum somno experrectus adreptis armis tumul-
 tum facere: ita formidine quasi vecordia exagitari.

Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio pa- 73
 tefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum
 bellum cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de 2
 30 profectione simul et invisum et offensum sibi parum ido-
 neum ratus, domum dimittit.

Et Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario 3
 missae erant, cognitis volenti animo de ambobus accepe-
 rant. Imperatori nobilitas, quae antea decori fuit, invi- 4
 35 diae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat:
 ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut
 mala sua moderata. Praeterea seditiosi magistratus vulgum 5
 exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis arcessere,

6 Mari virtutem in maius celebrare. Denique plebes sic ad-
 censa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fides-
 que in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent
 Marium et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita
 percussa nobilitate post multas tempestates novo homini con- 5
 7 sulatus mandatur: et postea populus a tribuno plebei T.
 Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum
 gerere, frequens Marium iussit. Set paulo ***** de-
 creverat: ea res frustra fuit.

74 Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum ple- 10
 rosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos
 alii ad regem Bocchum profugerant, cum neque bellum
 geri sine administris posset et novorum fidem in tanta per-
 fidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertus-
 que agitabat. Neque illi res neque consilium aut quisquam 15
 hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mu-
 tare, modo advorsum hostis, interdum in solitudines per-
 gere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem habere,
 dubitare virtuti an fide popularium minus crederet: ita quo-
 2 cumque intenderat res advorsae erant. Set inter eas moras 20
 repente sese Metellus cum exercitu ostendit: Numidae ab
 Iugurtha pro tempore parati instructique, dein proelium
 3 incipitur. Qua in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu
 certatum, ceteri eius omnes milites primo congressu puls
 fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, 25
 hostium paucorum potiti: nam ferme Numidis in omnibus
 proeliis magis pedes quam arma tuta sunt.

75 Ea fuga Iugurtha inpensius modo rebus suis diffidens
 cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam
 pervenit, in oppidum magnum atque opulentum ubique 30
 plerique thesauri filiorumque eius multus pueritiae cultus
 2 erat. Quae postquam Metello conperta sunt, quamquam
 inter Thalam flumenque proximum in spatio milium quin-
 quaginta loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe
 patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates 35
 3 supervadere ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur
 omnia iumenta sarcinis levare iubet, nisi frumento dierum
 decem, ceterum utris modo et alia aquae idonea portari:

praeterea conquirat ex agris quam plurimum potest domiti
 pecoris: eo inponit vasa cuiusque modi, set pleraque lignea,
 conlecta ex tuguriis Numidarum: ad hoc finitum imperat,
 qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum
 quisque aquae portaret, diem locumque, ubi praesto fo-
 rent, praedicat: ipse ex flumine, quam proximum oppido
 aquam esse supra diximus, iumenta onerat: eo modo in-
 structus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci
 ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munita-
 que sunt, tanta repente caelo missa vis aquae dicitur, ut
 ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea conmea-
 tus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova de-
 ditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia
 magis usi, eaque res multum animis eorum addidit: nam
 rati sese deis immortalibus curae esse. Deinde postero die
 contra opinionem Iugurthae ad Thalam perveniunt. Oppi-
 dani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna
 atque insolita re percussi, nihilo segnius bellum parare:
 idem nostri facere. Set rex, nihil iam infectum Metello
 credens, quippe qui omnia, arma tela, locos tempora, de-
 nique naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat,
 cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu pro-
 fugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut una
 nocte moratus, simulabat sese negoti gratia properare: ce-
 terum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate pu-
 tabat: nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi.
 At Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum
 et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia
 circumvenit. Deinde locis ex copia maxime idoneis vineas
 agere, aggerem iacere [et] super aggerem inpositis tur-
 ribus opus et administros tutari. Contra haec oppidani fe-
 stinare parare: prorsus ab utrisque nihil relicum fieri.
 Denique Romani, multo ante labore proeliisque fatigati,
 post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo
 potiti: praeda omnis ab perfugis corrupta. Ei postquam
 murum arietibus feriri resque suas afflictas vident, aurum
 atque argentum et alia quae prima ducuntur domum regiam
 conportant: ibi vino et epulis onerati illaque et domum et

semet igni conrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

77 Set pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quendam, hominem nobilem factiosum, novis rebus studere, adversum quem neque imperia magistratum neque leges valerent: ni id festinaret, 5 in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani iam inde a principio belli [Iugurthini] ad Bestiam consulem et postea Romam miserant amicitiam societatem- 10 que rogatum. Deinde, ubi ea inpetrata, semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata nave fecerant. Itaque ab imperatore facile quae petebant adepti. Emissae eo cohortes Ligurum quattuor et G. Annius praefectus. 15

78 Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepimus profugos ob discordias civilis navibus in eos locos venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, in- 2 pares magnitudine, pari natura: quorum proxuma terrae praealta sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia, alia in tempestate 3 vadosa. Nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum harenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu 4 nominatae. Eius civitatis lingua modo convorsa conubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica, quae eo 25 facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant,

79 Set quoniam in eas regiones per Leptitanorum negotia 30 venimus, non indignum videtur egregium atque memorabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem 2 [nos] locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraque Africa imperitabant, Curenenses quoque magni atque 3 opulenti fuere. Ager in medio harenosus, una specie: neque flumen neque mons erat, qui finis eorum discerneret. Quae res eos in magno diuturnoque bello inter se ha- 4 buit. Postquam utrimque legiones, item classes saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adtriverant, veriti

ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per indutias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo 5 fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Curenenses tardius iere. Id socordiane an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tem- 6 pestas haut secus atque in mari retinere. Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus harenam 10 humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque implere solet, ita prospectu inpedito morari iter. Postquam Cure- 7 nenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem corruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginensis ante tempus domo digressos, conturbare rem, denique omnia malle 15 quam victi abire. Set cum Poeni aliam conditionem, tantum 8 modo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginensium faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur, vel eadem conditione sese quem in locum vellent processuros. Philaeni conditione probata seque vi- 9 tamque suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginenses in eo loco Philaenis fratribus aras con- 10 secravere, alique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum con- 80 tra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum 2 multitudinem in unum cogit ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria 30 facere. Praeterea regis Bocchi proximos magnis nunc- 3 ribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis adiutoribus regem adgressus impellit, uti advorsus Romanos bellum incipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, 4 quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat 35 foedus et amicitiam petiti: quam rem opportunissimam 5 incepto bello pauci inpediverant, caeci avaritia, quis omnia, honesta atque inhonesta, vendere mos erat. Etiam antea 6 Iugurthae filia Boccho nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli, pro opibus

- quisque, quam plurimas uxores, denas alii alii plures ha-
 7 bent, set reges eo amplius. Ita animus multitudine distra-
 hitur: nulla pro socia optinet, pariter omnes viles sunt.
- 81 Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt:
 ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum oratione 5
 adcendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communis
 omnium hostis esse: eandem illos causam belli cum Boccho
 habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperi-
 tandi, quis omnia regna advorsa sint: tum sese, paulo ante
 Carthaginensis, item regem Persen, post uti quisque opu- 10
 2 lentissimus videatur, ita Romanis hostem fore. Eis atque
 aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod
 ibique ***** Metellus praedam captivosque et impedimenta
 3 locaverat. Ita Iugurtha ratus aut capta urbe operae precium
 fore, aut si Romanus auxilio suis venisset, proclio sese certa- 15
 4 tuos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem
 inminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.
- 82 Imperator postquam de regum societate cognovit, non
 temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat,
 omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haut procul 20
 ab Cirta castris munitis reges operitur, melius esse ratus
 cognitis Mauris, quoniam is novos hostis adcesserat, ex
 commodo pugnam facere.
- 2 Interim Roma per litteras certior fit provinciam Nu-
 midiam Mario datam: nam consulem factum ante acceperat. 25
 Quibus rebus supra bonum aut honestum percussus, neque
 lacrimas tenere neque moderari linguam: vir egregius in
 3 aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem
 alii in superbiam vortebant, alii bonum ingenium contumelia
 ad censum esse, multi quod iam parta victoria ex manibus 30
 eriperetur. Nobis satis cognitum est illum magis honore
 Mari quam iniuria sua exeruciatum neque tam anxie latu-
 rum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario tra-
 deretur.
- 83 Igitur eo dolore inpeditus et quia stultitiae videbatur 35
 alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mit-
 tit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret:
 habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniu-

gendae, quae potior bello esset, et quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere: non in eiusdem potestate initium eius et finem esse: incipere
 5 cuivis, etiam ignavo, licere, deponi cum victores velint: proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide
 2 verba facit: sese pacem cupere, set Iugurthae fortunarum misereri: si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rur-
 3 sus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit: ille probare partim, alia abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere, et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe con-
 84 sul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, singulos modo modo univorsos laedere: dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magna pro se et illis dolentia. Interim quae bello
 2 opus erant prima habere: postulare legionibus subplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere, praeterea ex Latio fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos adire, et ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus,
 3 quanquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat: ceterum subplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebei militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. Set ea res frustra sperata:
 4 tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiusce modi animis trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius adrexerat. Nam postquam omnibus
 5 quae postulaverat decretis milites scribere volt, hortandi causa simul et nobilitatem uti consueverat exagitandi con-
 6 tionem populi advocavit, deinde hoc modo disseruit:

‘Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus im-
 85 perium a vobis petere et postquam adepti sunt gerere: primo industrios subplices modicos esse, dein per ignaviam

2 et superbiam aetatem agere. Set mihi contra ea videtur:
 nam quo pluris est univorsa res publica quam consulatus
 aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec
 3 peti debere. Neque me fallit, quantum cum maximo benefi-
 cio vostro negoti sustineam. Bellum parare simul et aerario 5
 parcere, cogere ad militiam eos quos nolis offendere, domi
 forisque omnia curare, et ea agere inter invidos occursan-
 4 tis factiosos opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii
 si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cogna-
 torum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec 10
 praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas
 necesse est virtute et innocentia tutari: nam alia infirma
 5 sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me con-
 vorsa esse, aequos bonosque favere — quippe mea bene
 facta rei publicae procedunt —, nobilitatem locum inva- 15
 6 dendi quaerere. Quo mihi acrius adnitendum est, uti neque
 7 vos capiamini et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pue-
 ritia fui, uti omnis labores et pericula consueta habeam.
 8 Quae ante vostra beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta
 9 mercede deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile 20
 est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese pro-
 bos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optumis arti-
 bus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vortit.
 10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem
 nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum animis 25
 vobris, num id mutari melius sit, si quem ex illo globo
 nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem
 veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi:
 scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet, su-
 11 mat aliquem ex populo monitorem officii sui. Ita plerumque 30
 evenit, uti quem vos imperare iussistis, is [sibi] impera-
 12 torem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui, post-
 quam consules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum
 militaria praecepta legere coeperint: praeposteri homines:
 nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu 35
 13 prius est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia
 me hominem novom. Quae illi audire aut legere solent,
 eorum partem vidi, alia egomet gessi: quae illi litteris, ea

ego militando didici. Nunc vos existumate, facta an dicta 14
 pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum igna-
 viam: mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego 15
 naturam unam et communem omnium existumo, set fortis-
 5 sumum quemque generosissimum. Ac si iam ex patribus 16
 Albinus aut Bestiae quaeri possit, mense an illos ex se gigni
 maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam
 optimos voluisse? Quod si iure me despiciunt, faciant idem 1
 maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit.
 16 Invident honori meo: ergo invideant labori innocentiae, pe- 18
 riculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum 19
 homines corrupti superbia ita aetatem agunt quasi vestros
 honores contemnant, ita hos petunt quasi honeste vixerint.
 Ne illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter expectant, 20
 15 ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam, cum 21
 apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione
 maiores suos extollunt: eorum fortia facta memorando cla-
 riores sese putant. Quod contra est. Nam quanto vita 22
 illorum praeclarius, tanto horum socordia flagitiosior. Et 23
 20 profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi
 lumen est, neque bona neque mala eorum in occulto pati-
 tur. Huiusce rei ego inopiam fateor, Quirites: verum, id quod 24
 multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc
 videte quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adro- 25
 25 gant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia imagines
 non habeo, et quia mihi nova nobilitas est, quam certe pe-
 perisse melius est quam acceptam corrupisse.

Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint, 26
 abunde illis facundiam et compositam orationem fore. Set
 30 in vestro maximo beneficio cum omnibus locis me vos-
 que male dictis lacerent, non placuit reticere, ne quis mo-
 destiam in conscientiam duceret. Nam me quidem ex animi 27
 mei sententia nulla oratio laedere potest: quippe vera necesse
 est bene praedicent, falsa vita moresque mei superant. Set 28
 35 quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum
 honorem et maxumum negotium inposuistis, etiam atque
 etiam reputate, num eorum paenitendum sit. Non possum 29
 fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus ma-

iorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas vexillum
phaleras, alia militaria dona, praeterea cicatrices advorso
30 pectore. Haec sunt meae imagines, haec nobilitas, non he-
reditate relicta, ut illa illis, set quae egomet meis pluru-
31 mis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita
verba mea: parvi id facio: ipsa se virtus satis ostendit: illis
32 artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. Neque
litteras Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe
33 quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant. At illa multo
optuma rei publicae doctus sum: hostem ferire, praesidium 10
agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aesta-
tem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam
34 et laborem tolerare. Eis ego praeceptis milites hortabor:
nec illos arte colam, me opulenter, neque gloriam meam,
35 laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. 15
Namque cum tute per mollitiam agas, exercitum subplicio
36 cogere, id est dominum, non imperatorem esse. Haec atque
taliam maiores vestri faciundo seque remque publicam cele-
37 bravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos
illorum aemulos contemnit et omnis honores non ex merito, 20
38 set quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines super-
bissimi procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat,
illis reliquere, divitias imagines, memoriam sui praeclaram:
virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque datur
39 dono neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus 25
aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histri-
onem ullum, neque pluris precii cocum quam vilicum habeo.
40 Quae mihi lubet confiteri, Quirites. Nam ex parente meo
et ex aliis sanctis viris ita accepi: munditias mulieribus, viris
laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae 30
quam divitiarum esse: arma, non suppellectilem decori esse
41 Quin ergo quod iuvat, quod carum aestumant, id semper
faciant: ament potent: ubi adulescentiam habuere, ibi se-
nectutem agant, [in conviviis], dediti ventri et turpissimae
parti corporis: sudorem pulverem et alia talia relinquunt 35
42 nobis, quibus illa epulis iocundiora sunt. Verum non ita
est. Nam ubi se[omnibus] flagitiis dedecoravere, turpissimi
43 viri bonorum praemia creptum eunt. Ita iniustissime luxu-

ria et ignavia, pessumae artes, illis qui coluere eas nihil obficiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt.

Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illorum 44 flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar. Pri- 45
 5 mum omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites. Nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, inperitiam, [atque] superbiam. Deinde 46 exercitus ibi est, locorum sciens, set mehercule magis strenuus quam felix. Nam magna pars eius avaritia aut temeritate ducum adtrita est. Quam ob rem vos, quibus mili- 47
 10 taris aetas est, adnitimini mecum et capessite rem publicam: neque quemquam ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agmine aut in proelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero, 15
 meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto 48 deis iuvantibus omnia matura sunt, victoria praeda laus. Quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat. Etenim nemo ignavia inmorta- 49
 20 lis factus est, neque quisquam parens liberis uti aeterni forent optavit, magis uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent: 50
 nam strenuis abunde dictum puto.'

Huiusce modi oratione habita Marius, postquam plebei 86
 animos adrectos videt, propere conmeatu, stipendio, armis, 25
 aliis utilibus navis onerat: cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more 2
 maiorum neque ex classibus, set uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, 3
 alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo ge- 30
 nere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum precio honesta videntur.

Igitur Marius cum aliquanto maiore numero quam 4
 35 decretum erat in Africam profectus paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato: nam 5
 Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

87 Set consul expletis legionibus cohortibusque auxiliariis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, omnia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur, proelia multa, ceterum le-
2 via, alia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pug- 5
nae adesse: videre fugientis capi aut occidi, fortissimum quemque tutissimum, armis libertatem, patriam parentisque
3 et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere et virtus omnium aequalis facta.

4 At reges, ubi de adventu Mari cognovere, divorsi in 10
locos difficilis abeunt. Ita Iugurthae placuerat, speranti mox effusos hostis invadi posse: Romanos, sicuti plerosque, remoto metu laxius licentiusque futuros.

88 Metellus interea Romam profectus contra spem suam laetissimis animis accipitur, plebi patribusque, postquam 15
invidia deceserat, iuxta carus.

2 Set Marius inpigre prudenterque suorum et hostium res pariter adtendere, cognoscere quid boni utrisque aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum neque apud 20
3 illos tutum pati. Itaque et Gaetulos et Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe adgressus in itinere fuderat, ipsumque regem haut procul ab oppido Cirta armis exuerat.
4 Quae postquam gloriosa modo neque belli patranda cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et ad- 25
vorsum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut
5 proelio certaturum. Nam Bocchus nuntios ad eum saepe miserat, velle populi Romani amicitiam: ne quid ab se ho-
6 stile timeret. Id simulaveritne quo improvisus gravior acci- 30
deret, an mobilitate ingeni pacem atque bellum mutare so-
89 litus, parum exploratum est. Set consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire, partim vi alia metu aut
2 praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo medio-
cria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in 35
3 manus venturum. Set ubi illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit, maiora et magis aspera adgredi tempus visum est.

Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque 4
 valens, nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libus me-
 morabatur. Eius cives apud Iugurtham immunes, levi impe-
 rio et ob ea fidelissimi habebantur, muniti advorsum ho-
 5 stis non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam
 multo magis locorum asperitate. Nam praeter oppido pro- 5
 pinqua alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta ser-
 pentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum inopia cibi
 acrior, ad hoc [natura serpentium, ipsa perniosa] siti magis
 10 quam alia re ascenditur. Eius potiundi Marium maxuma 6
 cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res
 aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam magna gloria
 ceperat, haut dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud
 Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsen-
 15 ses una modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera
 pluvia utebantur. Id ibique et in omni Africa, qua procul 7
 a mari incultius agebatur, eo facilius tolerabatur, quia Nu-
 midae plerumque lacte et ferina carne vescebantur et neque
 salem neque alia inritamenta gulae quaerebant: cibus illis 8
 20 advorsus famem atque sitim, non lubricitati neque luxuriae
 erat. Igitur consul omnibus exploratis, credo deis fretus, 90
 — nam contra tantas difficultates consilio satis providere
 non poterat: quippe etiam frumenti inopia temptabatur, quia
 Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student et quod-
 25 cumque natum fuerat iussu regis in loca munita contule-
 rant, ager autem aridus et frugum vacuos ea tempestate:
 nam aestatis extremum erat — tamen pro rei copia satis
 providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus 2
 praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit, A.
 30 Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum
 Laris, ubi stipendium et conneatum locaverat, ire iubet,
 dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum.
 Sic incepto suo occultato pergat ad flumen Tanain. Ceterum 91
 in itinere cotidie pecus exercitui per centurias, item tur-
 35 mas aequaliter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent
 curabat: simul inopiam frumenti lenire et ignaris omnibus
 parare, quae mox usu forent: denique sexto die, cum ad
 flumen ventum est, maxuma vis utrius effecta. Ibi castris 2

- levi munimento positis milites cibum capere atque uti simul cum occasu solis egrederentur paratos esse iubet: omnibus 3 sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta onerare. Dein postquam tempus visum, castris egreditur noctemque totam itinere facto consedit: idem proxima facit: dein tertia multo 5 ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum, ab Capsa non amplius duum milium intervallo, ibique quam occultissime potest cum omnibus copiis operitur. Set ubi dies coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi oppido egressi, repente omnem equitatum et cum eis velocissimos 10 pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet: deinde ipse intentus prope sequi neque milites praedari 5 sinere. Quae postquam oppidani cognovere, res trepidae, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate coegere uti deditionem facerent. 15
- 6 Ceterum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti, 7 alii omnes vaenum dati: praeda militibus divisa. Id facinus contra ius belli non avaritia neque scelere consulis admissum, set quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile infidum, [ante] neque benefi- 20 cio neque metu coërcitum.
- 92 Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo *fecit*, magnus et clarus antea, maior atque clarior 2 haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur: milites, modesto imperio habiti simul et locupletes, 25 ad caelum ferre, Numidae magis quam mortalem timere, postremo omnes, socii atque hostes, credere illi aut mentem divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi.
- 3 Set consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, *deserta* prop- 30 ter Capsensium miserias, igni conrumpit: luctu atque caede 4 omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, aliam rem adgreditur, non eadem asperitate qua Capsensium, ceterum haut secus difficilem.
- 5 Namque haut longe a flumine Muluccha, quod Iugur- 35 thae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram plautiensem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in inmensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis

a natura velut opere atque consulto praeceps. Quem lo- 6
cum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi ca-
pere intendit. Set ea res forte quam consilio melius gesta. 7
Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis fru-
5 menti et fons aquae, aggeribus turribusque [et aliis machi-
nationibus] locus inportunus, iter castellanorum angustum
admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti peri- 8
culo frustra agebantur: nam cum eae paulo processerant,
igni aut lapidibus conrumpebantur: milites neque pro opere
10 consistere propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine
periculo administrare: optumus quisque cadere aut sauciari,
ceteris metus augeri. At Marius multis diebus et laboribus 93
consumptis anxius trahere cum animo suo, omitteretne in-
ceptum, quoniam frustra erat, an fortunam operiretur, qua
15 saepe prospere usus fuerat. Quae cum multos dies noc- 2
tisque aestuans agigaret, forte quidam Ligus, ex cohorti-
bus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus
haut procul ab latere castelli, quod avorsum proeliantibus
erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas: quarum
20 cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio le-
gundi paulatim prope ad summum montis egressus est. Ubi 3
postquam solitudinem intellexit, more ingeni humani cupido
difficilia faciundi animum vortit. Et forte in eo loco grandis 4
ilex coaluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa
25 atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura
fert: cuius ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus
in castelli planitiem pervenit, quod cuncti Numidae intenti
proeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui 5
fore ducebat, eadem regreditur, non temere uti escenderat,
30 set temptans omnia et circumspiciens. Itaque Marium pro- 6
pere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escen-
derat, castellum temptet: pollicetur sese itineris periculique
ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum ex 7
praesentibus misit: quorum uti cuiusque ingenium erat,
35 ita rem difficilem aut facilem nuntiavere: consulis animus
tamen paulum adrectus. Itaque ex copia tubicinum et 8
cornicinum numero quinque quam velocissimos delegit, et
cum eis, praesidio qui forent, * * * * * quattuor

centuriones, omnisque Liguri parere iubet, et ei negotio
 94 proximum diem constituit. Set ubi ex praecepto tempus
 visum, paratis conpositisque omnibus ad locum pergit. Ce-
 terum illi, qui escensuri erant, praedocti ab duce, arma
 ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti 5
 prospectus nisusque per saxa facilius foret: super terga
 gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis gra-
 2 tia simul et obfensa quo levius streperent. Igitur praegre-
 diens Ligus saxa et si quae vetustae radices eminebant la-
 queis vinciebat, quibus adlevati milites facilius escenderent, 10
 interdum timidus insolentia itineris levare manu: ubi paulo
 asperior adscensus erat, singulos prae se inermos mittere,
 deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisu vide-
 bantur, potissimum temptare, ac saepius eadem adscendens
 descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam 15
 3 addere. Igitur diu multumque fatigati tandem in castellum
 perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes, sicut aliis
 diebus, adversum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis
 quae Ligus egerat cognovit, quamquam toto die intentos
 proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et 20
 ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere et
 simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus
 4 terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum sub-
 vorsis, item incensis non castelli moenibus sese tutabantur,
 set pro muro dies noctisque agitare, male dicere Romanis 25
 ac Mario vaecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae
 5 servitium minari, secundis rebus feroces esse. Interim om-
 nibus, Romanis hostibusque, proelio intentis, magna utrin-
 que vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certanti-
 bus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et 30
 pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quisque
 muro proximus erat, postremo cuncti, armati inermesque.
 6 Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac
 plerosque tantum modo sauciare, dein super occisorum
 corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, ne- 35
 7 que quemquam omnium praeda morari. Sic forte conrecta
 Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.

95 Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum

magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret Romae relictus erat. Set quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque eius paucis dicere: neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et L. Sisenna, optume et diligentissime omnium qui eas res dixere persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur.

Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit familia iam prope extincta maiorum ignavia, litteris Graecis et Latinis iuxta atque doctissimi eruditus, animo ingenti: cupidus voluptatum, set gloriae cupidior, otio luxurioso esse, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli: facundus callidus et amicitia facilis, ad simulanda *ac dissimulanda* negotia altitudo ingeni incredibilis: multarum rerum ac maxime pecuniae largitor. Atque illi, felicissimo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit, multique dubitare fortior an felicior esset: nam postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat an pigeat magis disserere.

Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne adpellare: multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere, set ea properantius quam aes mutuuum reddere, ipse ab nullo repetere, magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: ioca atque seria cum humillimis agere: in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse, neque interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam boni famam laedere: tantum modo neque consilio neque manu priorem alium pati, plerosque antevenire. Quibus rebus et artibus brevi Mario militibusque carissimus factus.

At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuntios misit, quam primum in Numidiam copias adduceret: proeli faciundi tempus adesse. Quem ubi cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus, uti antea, proximos eius donis corrupit,

ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus bellum compositum foret. Eo praemio inlectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham adcedit.

3 Ita amborum exercitu coniuncto Marium, iam in hi-5
berna proficiscentem, vix decuma parte die relicua invadunt, rati noctem quae iam aderat et victis sibi munimento fore et si vicissent nullo impedimento, quia locorum scientes erant, contra Romanis utrumque casum in tenebris
4 difficiliorem fore. Igitur simul consul ex multis de hostium 10
adventu cognovit et ipsi hostes aderant, et prius quam exercitus aut instrui aut sarcinas conligere, denique ante quam signum aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more proeli, set cater-
vatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros incur- 15
5 runt: qui omnes trepidi improviso metu ac tamen virtutis memores aut arma capiebant aut capientis alios ab hostibus defensabant: pars equos escendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri: sine signis sine ordinibus equites peditesque permixti caedere alii, alii 20
obtruncari, multi contra adversos acerrume pugnantes ab tergo circumveniri: neque virtus neque arma satis tegere, quia hostes numero plures et undique circumfusi erant: denique Romani veteres novique [et ob ea scientes belli]. si quos locus aut casus coniunxerat, orbis fecere atque ita 25
ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim
98 sustentabant. Neque in eo tam aspero negotio Marius ter-
ritus aut magis quam antea demisso animo fuit, set cum turma sua, quam ex fortissimis magis quam familiarissimis paraverat, vagari passim ac modo laborantibus suis succur- 30
rere, modo hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare conturbatis
2 omnibus non poterat. Iamque dies consumptus erat, cum tamen barbari nihil remittere atque, uti reges praeceperant,
3 noctem pro se rati acrius instare. Tum Marius ex copia 35
rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat alter usui

opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca mu-
 nimenta quaerebat. Ceterum apud aquam Sullam cum 4
 equitibus noctem agitare iubet: ipse paulatim dispersos mi-
 lites neque minus hostibus conturbatis in unum contrahit,
 5 dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci 5
 difficultate coacti, proelio deterrentur, neque tamen suos
 longius abire sinunt, set utroque colle multitudine circum-
 dato effusi consedere. Dein crebris ignibus factis plerum- 6
 que noctis barbari more suo laetari exultare, strepere
 10 vocibus, et ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro vic-
 toribus agere. Set ea cuncta Romanis ex tenebris et edi- 7
 toribus locis facilia visu magnoque hortamento erant. Plu- 99
 rumum vero Marius inperitia hostium confirmatus, quam
 maxumum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per
 15 vigiliis solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, de-
 fessis iam hostibus ac paulo ante somno captis de inproviso
 vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines simul
 omnes signa canere, milites clamorem tollere atque portis
 erumpere [iubet]. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili 2
 20 sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere,
 neque omnino facere aut providere quicquam poterant: ita 3
 cunctos strepitu clamore, nullo subveniente nostris instan-
 tibus, tumultu formidine quasi vaecordia ceperat. Denique
 omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta,
 25 pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti.
 Nam somno et metu insolito inpedita fuga.

Dein Marius uti coeperat, in hiberna ***** prop- 100
 ter conmeatum in oppidis maritumis agere decreverat.
 Neque tamen victoria socors aut insolens factus, set pariter
 30 atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere: Sulla 2
 cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte A. Manlius
 cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum
 curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tri-
 bunos locaverat: perfugae, minime cari et regionum scien- 3
 35 tissimi, hostium iter explorabant. Simul consul quasi nullo
 inposito omnia providere, apud omnis adesse, laudare et
 increpare merentis. Ipse armatus intentusque item milites 4
 cogebat: neque secus atque iter facere, castra munire, ex-

cubitus in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites ex auxiliariis mittere, praeterea alios super vallum [in munimentis] locare, vigiliis ipse circumire, non tam diffidentia futura quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius 5 illoque aliisque temporibus [Iugurthini belli] pudore magis quam malo exercitum coërcebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisse: nisi tamen res publica pariter ac saevissimo imperio bene atque 10 decore gesta.

101 Igitur quarto denique die haut longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi redeuntes alius ab alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus 15 quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato adversum omnia paratus ibidem operitur. Ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat, ratus 4 ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum hostes adtigerant, cohortatus 20 suos turmatim et quam maxime confertis equis ipse alique Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere et si qui in manus venerant ob- 5 truncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat neque in priore 25 pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum 6 aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurimis erat. Dein Numida cognito Bocchi adventu clam cum paucis ad pedites convertit: ibi Latine, nam apud Numantiam loqui didicerat, exclamat nostros frustra pugnare: paulo ante Marium sua manu interfectum: simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna satis impigre occiso peditate nostro cruentaverat. 7 Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fidentium terrentur, simulque barbari animos tollere et in per- 35 8 culsos Romanos acrius incedere. Iamque paulum a fuga aberant, cum Sulla profligatis eis, quos adversum ierat, rediens ab latere Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur.

At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam 9
victoriam retinere cupit circumventus ab equitibus, dextra
sinistra omnibus occisis solus inter tela hostium vitabundus
erumpit. Atque interim Marius fugatis equitibus adcurrit 10
5 auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes iam
undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis paten- 11
tibus: sequi fugere, occidi capi: equi atque viri adstricti, ac
multi vulneribus acceptis neque fugere posse neque quie-
tem pati, niti modo ac statim concidere: postremo omnia,
10 qua visus erat, constrata telis armis cadaveribus, et inter
ea humus infecta sanguine.

Post ea loci consul haut dubie iam victor pervenit in 102
oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post 2
diem quintum quam iterum barbari male pugnauerant legati
15 a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos
quam fidissimos ad eum mitteret: velle de se et de populi
Romani commodo cum eis disserere. Ille statim L. Sullam 3
et A. Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant, ta-
men placuit verba apud regem facere, uti ingenium aut
20 avorsum flecterent, aut cupidum pacis vehementius adcen-
derent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio 4
concessum, pauca verba huiusce modi locutus:

'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te talem 5
virum dei monuere uti aliquando pacem quam bellum mal-
25 les neu te optimum cum pessimo omnium Iugurtha mis-
cendo conmaculares, simul nobis demeres acerbam neces-
situdinem, pariter te errantem atque illum sceleratissimum
persequi. Ad hoc populo Romano iam a principio imperi 6
melius visum amicos quam servos quaerere: tutiusque rati
30 volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero nulla oppor- 7
tunior nostra amicitia, primum quia procul absumus, in
quo offensae minumum, gratia par ac si prope adesse-
mus, dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque
nobis neque cuiquam omnium satis fuit. Atque hoc utinam 8
35 a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad
hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala per-
pessus es. Set quoniam humanarum rerum Fortuna plera- 9
que regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram

te experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque uti
 10 coepisti perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius
 11 errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum de-
 mitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse:
 nam bello quid valeat tute scis.'

12 Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro
 delicto suo verba facit: se non hostili animo, set regnum
 13 tutantem arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Iu-
 gurtham expulerit, iure belli suam factam: eam vastari a
 14 Mario pati nequivisse: praeterea missis antea Romam lega- 10
 tis repulsum ab amicitia: ceterum vetera omittere, ac tum,
 15 si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. Dein
 copia facta animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha
 cognita legatione Sullae et Manli, metuens id quod para-
 batur, donis conruperat. 15

103 Marius interea exercitu in hibernaculis composito cum
 expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca
 sola obsessum turrin regiam, quo Iugurtha perfugas omnis
 praesidium inposuerat.

2 Tum rursus Bocchus, seu reputando quae sibi duo- 20
 bus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos
 inconruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessa-
 riorum quinque delegit, quorum et fides cognita et inge-
 3 nia validissima erant: eos ad Marium ac deinde, si pla-
 ceat, Romam legatos ire iubet: agundarum rerum et quo- 25
 cumque modo belli componendi licentiam [illis] permittit.

4 Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur, deinde
 in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique pa-
 vidi sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul in ex-
 5 peditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille 30
 non pro vanis hostibus, uti meriti erant, set adcurate ac
 liberaliter habuit: qua re barbari et famam avaritiae Ro-
 manorum falsam et Sullam ob munificentiam in sese amicum
 Crati. Nam etiamtum largitio multis ignorata erat: muni-
 ficus nemo putabatur, nisi pariter volens, dona omnia in be- 35
 7 nignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi pa-
 tesfaciunt: simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi
 adsit: copias fidem magnitudinem regis sui et alia, quae

aut utilia aut benivolentiae esse credebant, oratione extol-
lunt: dein Sulla omnia pollicito docti, quo modo apud Ma-
rium, item apud senatum verba facerent, circiter dies qua-
draginta ibidem operiuntur.

5 Marius ubi infecto quod intenderat negotio Cirtam re-104
diit et de adventu legatorum certior factus est, illosque et
Sullam ad Uticam venire iubet, item L. Bellenum praeto-
rem, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibus-
cum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas Romam 2
10 eundi sit ab consule, interea induciae postulabantur. Ea
Sullae et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, sci-
licet ignari rerum humanarum, quae fluxae et mobiles in
advorsa semper mutantur. Ceterum Mauri inpetratis om-3
nibus tres Romam profecti sunt cum Gn. Octavio Rusone,
15 qui quaestor stipendium in Africam portaverat, duo ad re-
gem redeunt. Ex eis Bocchus cum cetera, tum maxime
benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romaeque 4
legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere
lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc
20 modo respondetur: 'Senatus et populus Romanus benefici et
iniuriae memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam pae-
nitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum
meruerit.'

Quibus rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario pe-105
25 tiverat, uti ad se mitteret Sullam, cuius arbitrato de com-
munibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio 2
equitum atque [peditum, item] funditorum Balearium: prae-
terea iere sagittarii et cohors Paeligna cum velitaribus ar-
mis, itineris properandi caussa, neque eis secus atque aliis
30 armis advorsus tela hostium [quod ea levia sunt], muniti.
Set in itinere quinto denique die Volux, filius Bocchi, repente 3
in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese
ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omni-
bus et numerum vero ampliore[m] et hostileram metum efficie-
35 bant. Igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare 4
intendere: timor aliquantus, set spes amplior, quippe victo-
ribus et advorsus eos quos saepe vicerant. Interim equites 5
exploratum praemissi rem, uti erat, quietam nuntiant. Volux 106

adueniens quaestorem adpellat dicitque se a patre Boccho
 obviam illis simul et praesidio missum. Deinde eum et
 2 proximum diem sine metu coniuncti eunt. Post ubi castra
 locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto vultu pa-
 vens ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus co- 5
 gnitum, Iugurtham haut procul abesse: simul uti noctu
 3 clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo
 feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere: vir-
 tuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset,
 mansurum potius quam proditis, quos ducebat, turpi fuga 10
 incertae ac forsitan post paulo morbo interiturae vitae par-
 4 ceret. Ceterum ab eodem monitus uti noctu proficisceren-
 tur, consilium adprobat, ac statim milites coenatos esse
 in castris ignisque quam creberrimos fieri, dein prima vi- 15
 5 gilia silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fessis
 omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum
 equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium in-
 6 tervallo ante eos consedissee. Quod postquam auditum est,
 tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos
 a Voluce et insidiis circumventos, ac fuere, qui dicerent 20
 manu vindicandum neque apud illum tantum scelus inultum
 107 relinquendum. At Sulla, quamquam eadem existimabat,
 tamen ab iniuria Maurum prohibet: suos hortatur uti for-
 tem animum gererent: saepe antea paucis strenuis advor-
 sum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in proelio 25
 minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam de-
 cere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium
 petere, in maximo metu nudum et caecum corpus ad ho-
 2 stis vortere. Dein Volucem, quoniam hostilia faceret,
 Iovem maximum obtestatus ut sceleris atque perfidiae Boc- 30
 3 chi testis adesset, ex castris abire iubet. Ille lacrumans
 orare ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate
 Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset:
 4 ceterum quoniam neque ingentem multitudinem haberet et
 spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum 35
 5 nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset: qua re
 optimum factu videri, per media eius castra palam trans-
 ire: sese vel praemissis vel ibidem relictis Mauris colun

cum Sulla iturum. Ea res, uti in tali negotio, probata, ac 6
statim profecti, quia de improvise acciderant, dubio atque
haesitante Iugurtha incolumes transeunt. Deinde paucis die- 7
bus quo ire intenderant perventum est.

5 Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, mul- 108
tum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, post-
quam Sullam accitum audierat, orator et subdole specula-
tum Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugradæ filius,
ex gente Masinissæ, ceterum materno genere inpar [nam
10 pater eius ex concubina ortus erat], Mauro ob ingeni multa
bona carus acceptusque. Quem Bocchus fidum esse Ro- 2
manis multis ante tempestatibus expertus, ilico ad Sullam
nuntiatum mittit, paratum sese facere quæ populus Roma-
nus vellet: conloquio diem locum tempus ipse delegeret:
15 consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Iugur-
thæ legatum pertimesceret, ***** quo res communis li-
centius gereretur: nam ab insidiis eius aliter caveri nequi-
visse. Set ego conperior Bocchum magis Punica fide quam 3
ob ea quæ prædicabat simul Romanum et Numidam spe
20 pacis adtinuisse, multumque cum animo suo volvere solitum,
Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem
advorsum nos, metum pro nobis suasisse. Igitur Sulla 109
respondit pauca coram Aspare locuturum, cetera occulte,
aut nullo aut quam paucissimis praesentibus: simul edocet
25 quæ sibi responderentur. Postquam, sicuti voluerat, con- 2
gressi, dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo,
pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti praecep- 3
tum fuerat, post diem decimum redire iubet: ac nihil etiam-
tum decrevisse, set illo die responsurum. Deinde ambo in 4
30 sua castra digressi sunt. Set ubi plerumque noctis processit,
Sulla a Boccho occulte accersitur: ab utroque tantum modo
fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar internuntius,
sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit:

‘Numquam ego ratus sum fore, uti rex maxumus in 110
35 hac terra et omnium quos novi privato homini gratiam de-
berem. Et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis oran- 2
tibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigul. Id in- 3
minutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor: fuerit mihi

eguisse aliquando tuae amicitiae, qua apud animum meum
 4 nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma viros pecu-
 niam, postremo quicquid animo lubet, sume utere, et quoad
 vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris: semper
 apud me integra erit: denique nihil me sciente frustra voles. 5

5 Nam, ut ego aestumo, regem armis quam munificentia vinci
 6 minus flagitiosum est. Ceterum de re publica vostra, cuius
 curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo
 Romano neque feci, neque factum umquam volui: at finis
 7 meos adversum armatos armis tutatus sum. Id omitto, 10
 quando vobis ita placet: gerite, quoad voltis, cum Iugurtha bel-
 lum. Ego flumen Muluccham, quod inter me et Micipsam fuit,
 8 non egrediar, neque [id] intrare Iugurtham sinam. Praeterea si
 quid meque vobisque dignum petiveris, haut repulsus abibis.

111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et com- 15
 munibus rebus multis disseruit: denique regi patefecit: quod
 polliceretur, senatum et populum Romanum, quoniam ar-
 mis amplius valuissent, non in gratiam habituros: faciendum
 esse aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videret-
 ur: id adeo in promptu esse, quoniam copiam Iugurthae 20
 haberet: quem si Romanis tradidisset, fore ut illi pluru-
 mum deberetur: amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam
 2 nunc peteret, ultro tunc adventuram. Rex primo negitare:
 cognationem, adfinitatem, praeterea foedus intervenisse:
 ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos 25
 avorteret, quis et Iugurtha carus, et Romani invisi erant.
 3 Denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae om-
 4 nia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem,
 cuius Numida defessus bello avidissimus erat, quae utilia
 visa constituunt. Ita composito dolo digrediuntur. 30

112 At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, ad-
 pellant dicitque: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse
 conditionibus bellum poni: quam ob rem regis sui senten-
 2 tiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae proficisci-
 tur, deinde ab illo cuncta edoctus properato itinere post 35
 diem octavum redit ad Bocchum et ei nuntiat: Iugurtham cu-
 pere omnia, quae imperarentur, facere, set Mario parum con-
 fidere: saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem con-

ventam frustra fuisse: ceterum Bocchus si ambobus con-
sultum et ratam pacem vellet, daret operam ut una ab
omnibus quasi de pace in conloquium veniretur, ibique sibi
Sullam traderet: cum talem virum in potestatem habuisset,
5 tum fore uti iussu [senatus aut] populi [Romani] foedus
fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia set ob rem
publicam in hostium potestate, relictum iri.

Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit: 1 13
ceterum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. Set
10 plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles,
saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore et loco consti-
tuto, in conloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sul-
lam modo, modo Iugurthae legatum adpellare, benigne ha-
bere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti ac spei bo-
15 nae pleni esse. Set nocte ea, quae proxuma fuit ante diem 3
conloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim in-
mutata voluntate remotis dicitur secum ipse multum agi-
tavisse, voltu et oculis pariter atque animo varius [quae
scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse]. Tamen 4
20 postremo Sullam accersi iubet et ex illius sententia Numi-
dae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit et ei nuntia-
tum est Iugurtham haut procul abesse, cum paucis amicis et
quaestore nostro quasi obvius honoris causa procedit in
tumulum facillumum visu insidiantibus. Eodem Numida 6
25 cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, ad-
cedit ac statim signo dato undique simul ex insidiis inva-
ditur. Ceteri obtruncati: Iugurtha Sullae vinctus traditur 7
et ab eo ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris 114
30 Q. Caepione et Gn. Manlio male pugnatum: quo metu Italia
omnis contremuit. Illinque usque ad nostram memoriam 2
Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse,
cum Gallis pro salute, non pro gloria certari. Set post-
quam bellum in Numidia confectum et Iugurtham Romam
35 vinctum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus
est et ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Ianuariis
magna gloria consul triumphavit. Et ea tempestate spe-
que opes civitatis in illo sitae.

ORATIONES ET EPISTULAE

EX

HISTORIIS EXCERPTAE.

*M. Aemili Lepidi consulis ad populum Romanum oratio
contra Sullam.*

1 Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per
ceteras gentis maximi et clari estis, plurimum timoris
mihî faciunt adversum tyrannidem L. Sullae, ne, quae
ipsi nefanda existumatis, ea parum credendo de aliis cir- 5
cumveniamini, — praesertim cum illi spes omnis in see-
lere atque perfidia sit neque se aliter tutum putet, quam
si peior atque instabilior metu vostro fuerit, quo captis
libertatis curam miseria eximat — aut, si provideritis, in
2 vitandis periculis magis quam ulciscendo teneamini Satel-
lites quidem eius, homines maximi nominis, optimis ma- 10
iorum exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in
3 vos servitium suum mercedem dant et utrumque per in-
iuriam malunt quam optimo iure liberi agere: praeclara
4 Brutorum atque Aemiliorum et Lutatorum proles, geniti
ad ea, quae maiores virtute peperere, subvortunda. Nam 15
quid a Pyrrho Hannibale, Philippoque et Antiocho defen-
sum est aliud quam libertas et suae cuique sedes, neu cui
5 nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Romulus
quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade
neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli 20
consumpserat, satiatus, set tum crudelior, cum plerosque
6 secundae res in miserationem ex ira vortunt. Quin solus
omnium post memoriam humani generis subplicita in post
futuros composuit, quis prius iniuria quam vita certa esset:

pravissimeque per sceleris inmanitatem adhuc tutus fuit, dum vos metu gravioris serviti a repetunda libertate tremmini.

Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia 7
 5 vostra penes illos sint: non prolatandum neque votis paranda auxilia: nisi forte speratis taedium iam aut pudorem tyrannidis Sullae esse et eum per scelus occupata periculosius dimissurum. At ille eo processit, ut nihil gloriosum 8
 nisi tutum et omnia retinendae dominationis honesta existimet. Itaque illa quies et otium cum libertate, quae 9
 10 multi probi potius quam laborem cum honoribus capessabant, nulla sunt: hac tempestate serviundum aut imperitandum, habendus metus est aut faciendus, Quirites. 10
 Nam quid ultra? quaeve humana superant aut divina in- 11
 15 polluta sunt? Populus Romanus, paulo ante gentium moderator, exutus imperio gloria iure, agitandi inops despectusque ne servilia quidem alimenta relicua habet. Socio- 12
 rum et Lati magna vis civitate pro multis et egregiis factis a vobis data per unum prohibentur, et plebei in- 13
 20 noxiae patrias sedes occupavere pauci satellites, mercedem scelerum. Leges iudicia aerarium, provinciae reges penes unum, denique necis civium et vitae licentia. Simul 14
 humanas hostias vidistis et sepulcra infecta sanguine civili. Estne viris relicui aliud quam solvere iniuriam aut mori 15
 25 per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem natura vel ferro saeptis statuit, neque quisquam extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio expectat. Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia turbarum 16
 queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto. Scilicet 17
 30 quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius Picens et scriba Cornelius aliena bene parta prodegerint: nisi adprobaritis omnes proscriptionem innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum inlustrium, vastam urbem fuga et caedibus, bona civium miserorum quasi Cimbricam 18
 35 praedam vaenum aut dono datam. At obiectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum: quod quidem scelerum illius vel maxumum est, non me neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atqui illa,

quae tum formidine mercatus sum, precio soluto iure dominus, tamen restituo, neque pati consilium est ullam ex
 19 civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab externis in nosmet vorsa. Scelerum 5
 et contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeo Sullam non paenitet, ut et facta in gloria numeret et, si liceat, avidius fecerit.

20 Neque iam quid existumetis de illo, set quantum audeatis vereor: ne alius alium principem expectantes ante 10
 capiamini — non opibus eius, quae futiles et corruptae sunt, set vostra socordia, quam captum ire licet et
 21 quam audeas tam videri felicem. Nam praeter satellites conmaculatos quis eadem volt, aut quis non omnia mutata praeter victorem? Scilicet milites, quorum sanguine Taru- 15
 lae Scirtoque, pessumis servorum, divitiae partae sunt. An quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius,
 22 ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera et labores nihil praeter tyrannum quae- 20
 23 situm est. Nisi forte tribuniciam potestatem evorsum profecti sunt, per arma conditam a maioribus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede, cum relegati in paludes et silvas contumeliam atque
 24 invidiam suam, praemia penes paucos intellegerint. Qua re 25
 igitur tanto agmine atque animis incedit? Quia secundae res mire sunt vitiis optentui: quibus labefactis quam formidatus est tam contemnetur: nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et paricidio suo nomina indidit: neque aliter rem publicam et belli finem ait, nisi maneat 30
 expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissima, ius iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani
 25 fuit. Quae si vobis pax et composita intelleguntur, maxuma turbamenta rei publicae atque exitia probate, adnuite legibus inpositis, accipite otium cum servitio, et tra- 35
 26 dite exemplum posteris ad rem publicam suimet sanguinis mercede circumveniundam. Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, digni-

tati atque etiam praesidio, tamen non fuit consilium pri-
 vatas opes facere, potiorque visa est periculosa libertas
 quieto servitio. Quae si probatis, adeste, Quirites, et bene 27
 iuvantibus divis M. Aemilium consulem ducem et auctorem
 5 sequimini ad recipiendam libertatem.

Oratio Philippi in sententia.

Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam quie- 1
 10 tam esse aut in periculis a promptissimo quoque defendi,
 denique prava incepta consultoribus noxae esse. Sed contra
 seditionibus omnia turbata sunt, et ab eis quos prohibere
 magis decebat, postremo quae pessimi et stultissimi de-
 crevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. Nam bel- 2
 15 lum atque arma, quamquam vobis invisae, tamen quia Le-
 pido placent, sumunda sunt: nisi forte cui pacem prae-
 stare et bellum pati consilium est. Pro dei boni, qui hanc 3
 urbem amissa curia adhuc tegitis, M. Aemilius, omnium
 flagitiosorum postremus, qui peior an ignavior sit delibe-
 20 rari non potest, exercitum obprimundae libertatis habet et
 se e contempto metuendum effecit: vos mussantes et retra-
 ctantes verbis et vatum carminibus pacem optatis magis
 quam defenditis neque intellegitis mollitia decretorum vobis
 dignitatem, illi metum detrahi. Atque id iure, quoniam 4
 25 ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum
 exercitu adeptus est. Quid ille ob bene facta cepisset,
 cuius sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet eos, 5
 qui ad postremum usque legatos, pacem concordiam et
 alia huiusce modi decreverunt, gratiam ab eo peperisse.
 30 Immo despecti et indigni re publica habiti praedae loco
 aestumantur, quippe metu pacem repetentes, quo habi-
 tam amiserant. Equidem a principio, cum Etruriam con- 6
 iurare, proscriptos accersi, largitionibus rem publicam
 lacerari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia
 35 cum paucis secutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae
 bene facta extollebant et ignoscendo populi Romani magni-
 tudinem auxisse, nusquam etiamtum Lepidum progressum
 aiebant, cum privata arma obprimundae libertatis cepisset:

- sibi quisque opes aut patrocina quaerendo consilium publicum conruperunt. At tum erat Lepidus latro cum calonibus et paucis sicariis, quorum nemo *non* diurna mercede vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio non empto set dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus: et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissimi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in pace turbae sunt: ei tumultum ex tumultu, bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari Damasippi-⁵
- 8 que, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria atque omnes reliquiae belli adrectae, Hispaniae armis sollicitae, Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit: quin praeter idoneum ducem nihil abest ad subvortundum imperium. ¹⁵
- 9 Quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut animadvortatis, neu patiamini licentiam scelerum quasi rabiem ad integros contactu procedere. Nam ubi malos praemia secuntur, haut facile quisquam gratuito bonus est.
- 10 An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro atque ²⁰ flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo quo agitat statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia, quae ille advorsum divina et humana omnia cepit, non pro sua aut quorum simulat iniuria, set legum ac libertatis
- 11 subvortundae. Agitur enim ac laceratur animi cupidine et ²⁵ noxarum metu, expers consili, inquires, haec atque illa temptans, metuit otium odit bellum, luxu atque licentia carendum videt — atque interim abutitur vostra socordia.
- 12 Neque mihi satis consili est, metum an ignaviam an dementiam eam adpellem: qui videmini intuentes tanta mala ^{sc} quasi fulmenoptare se quisque ne adtingat, set prohibere ne
- 13 conari quidem. Et quaeso considerate, quam convorsa rerum natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur et eo boni malos facile anteibant: nunc pax et concordia disturbantur palam, defenduntur ^{ss} occulte: quibus illa placent in armis sunt, vos in metu.
- 14 Quid expectatis? nisi forte pudet aut piget recte facere. An Lepidi mandata animos movere? qui placere ait sua

cuique reddi et aliena tenet, belli iura rescindi cum ipse armis cogat, civitatem confirmari quibus ademptam negat, concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui ex qua omnes discordiae ad censas. Pessume omnium atque
 5 impudentissime, tibi egestas civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi nisi armis partum aut per iniuriam. Alterum consulatum petis quasi primum reddideris, bello concordiam quaeris quo parta disturbatur, nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. Ut te neque homi-
 10 num neque deorum pudet, quos per fidem aut periurio violasti! Qui quando talis es, mancas in sententia et retineas arma te hortor, neu prolatandis seditioibus, inquires ipse, nos in sollicitudine adtineas. Neque te provinciae, neque leges, neque dei penates civem patiuntur. Perge
 15 qua coeptas, ut quam maturrume merita invenias.

Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando
 rem publicam intutam patiemini et verbis arma temptabitis? Dilectus advorsum vos habiti, pecuniae publice et privatim extortae, praesidia deducta atque inposita: ex lu-
 20 bidine leges imperantur, cum interim vos legatos et decreta paratis. Quanto mehercules avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, cum intellet se metu magis quam aequo et bono sustentatum. Nam qui turbas et cae-
 25 dem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos inermos retinet, quae victis toleranda sunt, ea cum facere possitis patiamini potius censet. Ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet. Haec si placent, si tanta torpedo ani-
 30 mos obrepsit, ut obliti scelerum Cinnae, cuius in urbem reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus vos atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis, quid opus decretis? quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni rem pu-
 35 blicam frustra curant. Agite, ut lubet! parate vobis Cethegi atque alia proditorum patrocina, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt et rursus advorsum deos penatis manus armare. Sin libertas et vera magis placent, decernite digna nomine et augete ingenium viris fortibus. Adest novus exercitus, ad hoc coloniae veterum militum,
 40 nobilitas omnis, duces optimi: fortuna meliores sequi-

tur: iam illa, quae socordia vostra conlecta sunt, dilabentur.

22 Qua re ita censeo: quoniam M. Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, 5 uti Appius Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris quibus imperium est urbi praesidio sint, operamque dent ne quid res publica detrimenti capiat.

Oratio G. Cottae consulis ad populum Romanum. 10

1 Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, multa advorsa fuere, quorum alia toleravi, partim reppuli deorum auxiliis et virtute mea: in quis omnibus numquam animus negotio defuit, neque decretis labos: malae secundaeque 15
2 res opes, non ingenium mihi mutabant. At contra in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere. Praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat, cui misero acta
3 iam aetate ne mortem quidem honestam sperare licet. Nam si paricida vestri sum et bis genitus hic deos penatis meos 20 patriamque et summum imperium vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo? quin omnia memorata apud inferos subplicita scelere meo vici.
4 A prima adulescentia in ore vestro privatus et in magistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia 25 voluere, usi sunt: neque ego callidam facundiam neque ingenium ad male faciendum exercui: avidissimus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re publica suscepi: quis victus cum illa simul, cum egens alienae opis plura mala expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque 30
5 penatis cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo, concesserim. Nam vita et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore cum civibus fama et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur. 35

6 Consules nos fecistis, Quirites, domi bellique inpeditissima re publica. Namque imperatores Hispaniae stipendium milites, arma frumentum poscunt: et id res cogit,

quoniam defectione sociorum et Sertori per montis fuga
 neque manu certare possunt neque utilia parare. Exercitus 7
 in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur, Ma-
 cedonia plena hostium est, nec minus Italiae maritima et
 5 provinciarum, cum interim vectigalia parva et bellis incerta
 vix partem sumptuum sustinent: ita classe, quae conmea-
 tus tuebatur, minore quam antea navigamus. Haec si dolo 8
 aut socordia nostra contracta sunt, agite ut monet ira,
 subplicium sumite: sin fortuna communis asperior est, qua
 10 re indigna vobis nobisque et re publica incipitis?

Atque ego, cuius aetati mors propior est, non de- 9
 precor, si quid ea vobis incommodi demitur: neque mox
 senio corporis honestius quam pro vostra salute finem
 vitae fecerim. Adsum en Gaius Cotta consul: facio quod 10
 15 saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque me
 pro re publica. Quam deinde cui mandetis circumspi-
 cite: nam talem honorem bonus nemo volet, cum fortu- 11
 nae et maris et belli ab aliis acti ratio reddunda aut tur-
 piter moriundum sit. Tantum modo in animis habetote non 12
 20 me ob scelus aut avaritiam caesum, set volentem pro ma-
 xumis beneficiis animam dono dedisse. Per vos, Quirites, 13
 et gloriam maiorum, tolerate advorsa, et consulite rei
 publicae. Multa cura summo imperio inest, multi ingentes 14
 labores. Quos nequiquam abnuitis, et pacis opulentiam
 25 quaeritis, cum omnes provinciae regna maria terraeque
 aspera aut fessa bellis sint.

Epistula Gn. Pompei ad senatum.

30 Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot labo- 1
 res et pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia
 ductu meo scelestissimi hostes fusi et vobis salus quaesita
 est, nihil amplius in absentem me statuissetis quam adhuc
 agitis, patres conscripti: quem contra aetatem proiectum
 35 ad bellum saevissimum cum exercitu optume merito, quan-
 tum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, con-
 fecistis. Hacine spe populus Romanus liberos suos ad bel- 2
 lum misit? haec sunt praemia pro vulneribus et totiens ob

rem publicam fuso sanguine? Fessus scribundo mittundoque
 legatos omnis opes et spes privatas meas consumpsi, cum
 interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus
 3 est. Per deos immortalis, utrum censetis me vicem aerari
 praestare, an exercitum sine frumento et stipendio habere
 4 posse? Equidem fateor me ad hoc bellum maiore studio
 quam consilio profectum: quippe qui nomine modo imperi
 a vobis accepto diebus quadraginta exercitum paravi, ho-
 stisque in cervicibus iam Italiae agentis ab Alpibus in
 Hispaniam submovi. Per eas iter aliud atque Hannibal,¹⁰
 5 nobis opportunius, patefecit. Recepi Galliam Pyrenaeum, Iac-
 etaniam Indigetis, et primum inpetum Sertori victoris no-
 vis militibus et multo paucioribus sustinui hiememque ca-
 stris inter saevissimos hostis, non per oppida neque ex
 6 ambitione mea egi. Quid deinde proelia aut expeditiones¹⁵
 hibernas, oppida excisa aut recepta enumerem? quando
 res plus valet quam verba. Castra hostium apud Sucro-
 nem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium
 G. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti satis clara
 vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et famem²⁰
 redditis. Itaque meo et hostium exercitui par conditio est:
 7 namque stipendium neutri datur: victor uterque in Italiam
 8 venire potest. Quod ego vos moneo quaesoque ut animad-
 vortatis, neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere.
 9 Hispaniam citeriorem, qua non ab hostibus tenetur, nos²⁵
 aut Sertorius ad interneccionem vastavimus praeter mari-
 tumas civitates, ultro nobis sumptui onerique. Gallia supe-
 riore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit
 et nunc malis fructibus ipsa vix agitatur. Ego non rem fa-
 10 miliarem modo, verum etiam fidem consumpsi. Relicui vos³⁰
 estis: qui nisi subvenitis, invito et praedicente me exer-
 citus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam
 transgredientur.

Oratio Macri trib. pleb. ad pleb.

(II. III 61).

1 Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a³⁵
 maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium

interesset, multis mihi disserendum fuit, docendique quas ob iniurias et quotiens a patribus armata plebes secessisset utique vindices paravisset omnis iuris sui tribunos plebei: nunc hortari modo relicum est et ire primum via, qua 2
 5 capessundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus inpotens, inani specie magistratus, pellere dominatione incipiam, quantoque tutius factio noxiorum agat quam soli innocentes.

Set praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, 4
 10 statui certaminis advorsa pro libertate potiora esse forti viro quam omnino non certavisse. Quamquam omnes alii 5
 creati pro iure vostro vim cunctam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis ***** in vos convertere meliusque
 habent mercede delinquere quam gratis recte facere. Ita 6
 15 que omnes concessere iam in paucorum dominationem, qui per militare nomen aerarium exercitus, regna provincias occupavere et arcem habent ex spoliis vestris: cum interim more pecorum vos multitudo singulis habendos fruendosque praebetis, exuti omnibus quae maiores reliquere:
 20 nisi quia vobismet ipsi per suffragia, ut praesides olim, nunc dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes: 7
 at mox, si vestra receperitis, ad vos plerique. Raris enim animus est ad ea, quae iacent, defendenda: ceteri validiorum sunt. An dubium habetis, num obficere quid vobis uno 8
 25 animo pergentibus possit, quos languidos socordisque perstimuere? Nisi forte G. Cotta, ex factione media consul, aliter quam metu iura quaedam tribunis plebei restituit. Scilicet quamquam L. Sicinius primus de potestate tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circumventus erat, tamen prius illi invidiam metuere quam vos iniuriae pertaesum est. Quod ego nequeo satis mirari, Quirites: nam spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum inposuerat servitium, finem mali credebatis: ortus est longe saevior Catulus. Tumultus intercessit Bruto et 10
 35 Mamerco consulibus: dein G. Curio ad exitium usque insonantis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quintium, vidistis: quantae denique nunc mihi turbae concitantur! Quae profecto in cassum

agebantur, si prius quam vos serviundi finem, illi dominationis facturi erant: praesertim cum his civilibus armis dicta alia, set certatum utrimque de dominatione in vos
 12 sit. Itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in tempus arsere: permansit una res modo, quae utrinque quae-
 13 sita est et crepta in posterum, vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo quaeso-
 que ut animum advortatis, neu nomina rerum ad ignaviam mutantur otium pro servitio adpelleatis. Quo iam ipso frui,
 si vera et honesta flagitium superaverit, non est conditio: 10
 fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advortere et nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt.

14 Quid censes igitur? aliquis vostrum subiecerit. Primum omnium amittendum morem hunc quem agitis, impigrae 15
 linguae, animi ignavi, non ultra contionis locum memores libertatis. Deinde — ne vos ad virilia illa vocem, quod tribunos plebei modo, tum patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia maiores vestri paravere — cum vis omnis, Quirites, in vobis sit et quae 20
 iussi nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum consultorem expectatis? Magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exequendo rata efficitis, Quirites, utroque
 17 licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. Neque ego vos ultum iniurias hortor, magis uti requiem cupiatis: neque discordias, ut illi criminantur, set earum finem volens iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius
 18 sanguinem vostrum praebeatis censebo. Gerant habeant- 30
 que suo modo imperia, quaerant triumphos, Mithridatem, Sertorium et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis: absit periculum et labos quibus nulla pars fructus
 19 est. Nisi forte repentina ista frumentaria lege munia vestra pensantur: qua tamen quinque modis libertatem omnium 35
 aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. Namque, ut illis exiguitate mors prohibetur se-
 uescunt vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva

res et ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur: qua 20
 tamen quamvis ampla, quoniam serviti pretium ostentare-
 tur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum rerum ultro
 iniuriae gratiam debere? Cavendus dolus est. Namque alio 21
 5 modo neque valent in univorsos, neque conabuntur. Ita-
 que simul comparant delenimenta et differunt vos in ad-
 ventum Gn. Pompei: quem ipsum, ubi pertimere subla-
 tum in cervices suas, mox dempto metu lacerant. Neque 23
 eos pudet, vindices uti se ferunt libertatis, tot viros sine
 10 uno aut remittere iniuriam non audere aut ius non posse
 defendere. Mihi quidem satis spectatum est Pompeium,
 tantae gloriae adulescentem, malle principem volentibus
 vobis esse, quam illis dominationis socium, auctoremque
 in primis fore tribuniciae potestatis *restituendae*. Verum, 24
 15 Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti
 praesidia habebatis, neque mortalium quisquam dare aut
 eripere talia unus poterat.

Itaque verborum satis dictum est: neque enim igno- 25
 rantia res claudit. Verum occupavit nescio quae vos tor- 26
 20 pedo, qua non gloria movemini neque flagitio, cunctaque
 praesenti ignavia mutavistis, abunde libertatem rati, quia
 tergis abstinetur et huc ire licet atque illuc: munera di-
 tium dominorum. Atqui haec eadem non sunt agrestibus, 27
 set caeduntur inter potentium inimicitias donoque dantur
 25 in provincias magistratibus. Ita pugnatur et vincitur pau-
 cis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est et in dies 28
 magis erit, si quidem maiore cura dominationem illi reti-
 nuerint quam vos repetiveritis libertatem.

Epistula Mithridatis.

30

(H. IV 61.)

Rex Mithridates regi Arsaci salutem.

Omnes qui secundis rebus suis ad belli societatem 1
 orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere,
 35 dein quod quaesitur satisne pium tutum gloriosum an in-
 decorum sit. Tibi perpetua pace frui licet, egregia fama, 2
 si Romanos obpresseris, futura est. Nisi hostes opportuni
 et scelestissimi, neque petere audeam societatem et frustra

3 mala mea cum bonis tuis misceri sperem. Atque ea, quae
 te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli
 et meae res parum prosperae, si vera existumare voles,
 4 maxime hortabuntur. Ille enim obnoxius qualem tu voles
 societatem accipiet: mihi fortuna, multis rebus ereptis, 5
 usum dedit bene suadendi et, quod florentibus optabile
 est, ego non validissimus praebeo exemplum, quo rectius
 tua componas.

5 Namque Romanis cum nationibus populis regibus cun-
 ctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido profunda 10
 imperi et divitiarum. Qua primo cum rege Macedonum
 Philippo bellum sumpsere, dum a Carthaginensibus pre-
 6 mebantur amicitiam simulantes. Ei subvenientem Antiochum
 concessione Asiae per dolum avortere, ac mox fracto Phi-
 lippo Antiochus omni cis Taurum agro et decem milibus 15
 7 talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi filium,
 post multa et varia certamina apud Samothracas deos acce-
 ptum in fidem, callidi et repertoires perfidiae, quia pacto
 8 vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius ami-
 citiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis 20
 mercedem, post, habitum custodiae agri captivi, sumpti-
 bus et contumeliis ex rege miserrimum servorum effecere,
 simulatoque in pio testamento filium eius Aristonicum, quia
 patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum
 9 duxere: Asia ab ipsis obsessa est. Postremo Bithyniam 25
 Nicomede mortuo diripuerunt, cum filius Nysa, quam regi-
 10 nam adpellaverat, genitus haut dubie esset. Nam quid ego
 me adpellem? quem diunctum undique regnis et tetrar-
 chiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem neque ser-
 vitorum esse, per Nicomedem bello lacesiverunt, sceleris 30
 eorum haut ignarum et ea, quae accidere, testatum antea
 Cretensis, solos omnium liberos ea tempestate, et regem
 11 Ptolemaeum. Atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia
 expulsi Asiamque, spoliis regis Antiochi, recepi et Grae-
 12 ciae dempsi grave servitium. Incepta mea postremus ser- 35
 vorum Archelaus exercitu prodito inpedivit: illique, quos
 ignavia aut prava calliditas, ut meis laboribus tuti essent,
 armis abstinuit, acerbissimas poenas solvunt, Ptolemaeus

precio in dies bellum prolatans, Cretenses impugnati semel
 iam neque finem nisi excidio habituri. Equidem cum mihi 13
 ob ipsorum interna mala dilata proelia magis quam pacem
 datam intellegerem, abnuente Tigraue, qui mea dieta sero
 5 probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiiis, rursus
 tamen bellum coepi Marcumque Cottam, Romanum ducem,
 apud Chalcedona terra fudi, mari exui classe pulcerruma.
 Apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti 14
 frumentum defuit nullo circum adnitente: simul hiems
 10 mari prohibebat. Ita sine vi hostium regredi conatus in
 patrium regnum naufragiis apud Parium et *apud* Hera-
 cleam militum optimos cum classibus amisi. Restituto 15
 deinde apud Caberam exercitu et variis inter me atque
 Lucillum proeliis inopia rursus ambos incessit. Illi sube-
 15 rat regnum Ariobarzani bello intactum: ego vastis circum
 omnibus locis in Armeniam concessi: secutique Romani,
 non me set morem suum omnia regna subvortundi, quia
 multitudinem artis locis pugna prohibuere, imprudentiam
 Tigranis pro victoria ostentant.

20 Nunc quaeso considera, nobis obpressis utrum firmio- 16
 rem te ad resistendum an finem belli futurum putes?
 Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum et auri
 esse: et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam
 peteris. Ceterum consilium est, Tigranis regno integro,
 25 meis militibus belli prudentibus, procul ab domo [parvo
 labore] per nostra corpora bellum conficere, quo neque
 vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras 17
 Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Occa-
 nus fecit, arma huc convortisse? neque quicquam a prin-
 30 cipio nisi *vi* partum habere, domum coniuges, agros
 imperium? convenas olim sine patria parentibus, pesti
 conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla neque
 divina obstant, quin socios amicos, procul iuxta sitos,
 inopes potentisque trahant excindant, omniaque non serva
 35 et maxime regna hostilia ducant? Nanique pauci liber- 18
 tatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti
 sumus aemuli et in tempore vindices adfuturi. Tu vero, 19
 cui Seleucea, maxuma urbium, regnumque Persidis inclu-

tis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in praesens et postea
20 bellum expectas? Romani arma in omnis habent, acer-
ruma in eos, quibus victis spolia maxuma sunt: audendo
21 et fallundo et bella ex bellis serundo magni facti. Per
hunc morem extinguunt omnia aut occident: quod haut
difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgre-
dimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut
22 nostris vitiis adhuc incolumem. Teque illa fama sequetur:
auxilio profectum magnis regibus latrones gentium ob-
23 pressisse. Quod uti facias moneo hortorque, neu malis
pernitie nostra tuam prolatare quam societate victor fieri.

INDEX NOMINVM.

- A**borigines C. 6, 1.
 Adherbal I. 5. 10. 11. 13. 14. 15.
 16. 20. 21. 22. 23. 24. 26.
 Aegyptus I. 19, 3.
 Aemilia gens, or. Ph. 6. Aemilio-
 rum proles or. Lep. 3. — M. Aemil-
 ius Lepidus cos. 79. or. Lep.
 27. or. Phil. 2. 3. 6. 7. 13. 18.
 19. 21. — Mamercus Aemilius
 Lepidus Livianus or. Macr. 10.
 — M. Aemilius Lepidus C. 18, 2.
 — L. Aemilius Paulus C. 31, 4.
 — M. Aemilius Scaurus I. 15.
 25. 28—30. 40.
 Aeneas C. 6, 1.
 Aethiopes I. 19, 6.
 Afri I. 18.
 Africa I. 5, 4. 13, 1. 14, 10. 17, 1. 3.
 7. 18, 1. 4. 12. 19, 3. 8. 20, 1.
 21, 4. 22, 1. 23, 1. 25, 1. 4. 28,
 6. 30, 1. 36, 1. 39, 4. 44, 1. 66,
 3. 78, 2. 79, 2. 86, 4. 89, 7. 96,
 1. 97, 2. 104, 3.
 Africum mare I. 18, 9.
 Albinus v. Postumii.
 Allobroges C. 40 et 41. 44 et 45.
 50, 1. 52, 36.
 Annii. G. A. I. 77, 4. — L. A. I.
 37, 2. — Q. A. C. 17, 3. 50, 4.
 Antiochus or. Lep. 4. ep. Mithr.
 6. 8. 11.
 G. Antonius C. 21, 3. 24, 2. 26, 1.
 4. 36, 3. 57, 4. 59, 4.
 Appius v. Claudius.
 L. Appuleius Saturninus or. Ph. 7.
 Apulia C. 27, 1. 30, 3. 42, 1. 46, 3.
 Archelaus ep. Mithr. 12.
 Ariobarzanes ep. Mithr. 15.
 Aristonicus ep. Mithr. 8.
 Armenia ep. Mithr. 15. 21
 Armenii I. 18, 4. 9.
 Arpinum I. 63, 3.
 Arretinus ager. C. 36, 1.
 Arsaces ep. Mithr. 1.
 Asia C. 2, 2. 11, 5. I. 17, 3. or
 Cott. 7. ep. Mithr. 6. 8. 11.
 Aspar I. 108, 1. 109, 1. 112, 1.
 Athenienses C. 2, 2. 8, 2. 51, 28.
 Aurelia Orestilla C. 15, 2. 3. 35.
 2. 6.
 Aurelii. G. Cotta or. Cott. 9. or.
 Macr. 8. L. Cotta C. 18, 5. M.
 Cotta ep. Mithr. 13.
 P. Autronius C. 17, -3. 18, 2. 47,
 1. 48, 7.
 Aventinus I. 31, 17.
 G. **B**äbius I. 33, 2.
 Baleares funditores I. 105, 2.
 L. Bellienus I. 104, 1.
 Bestia v. Calpurnius.
 Bithynia ep. Mithr. 9. 11.
 Bocchus I. 19, 7. 80, 3. 81, 1. 83.
 97. 101—113.
 Bomilcar I. 35, 4—9. 49, 1. 52, 5.
 61, 4—62, 2. 70—73, 1.
 Bruttium C. 42, 1.
 Bruti or. Lep. 3. Vid. Iunii.
Cabera ep. Mithr. 15.
 Caecilii. Q. — Metellus Celer C. 30,
 5. 42, 3. 57, 2. — Q. — Metellus
 Creticus C. 30, 5. — Q. — Me-
 tellus Numidicus I. 43—58. —
 Q. — Metellus Pius ep. Pomp. 9.
 Q. Caeparius C. 46, 3 et 4. 47, 1
 et 4. 52, 34. 55, 6.
 Caepio vid. Servilii.
 Caesar vid. Iulii.
 Calpurnii. L. — Bestia cos. I. 27,
 4—30, 3. 32, 2. 34, 2. 35, 2
 40, 4. 77, 2 et 3. 85, 16. — L. —
 Bestia C. 17, 3. 43, 1. — G. —

- Piso C. 49, 1 et 2. — Gn. — Piso C. 18, 4—19, 6. 21, 3.
- Camers C. 27, 1.
- Capito vid. Gabinus.
- Capitolium C. 18, 5. 47, 2.
- Capsa et Capsenses I. 89, 4—91, 7. 92, 3. 97, 1.
- Capua C. 30, 2. 3. 7.
- Carthaginiense bellum I. 14, 5. — Carthaginenses C. 51, 6. I. 5, 4 bis. 14, 8. 10. 19, 3. 7. 79, 1. 2. 7. 8. 10. 81, 1. ep. Mithr. 6. — Carthago C. 10, 1. I. 18, 11. 19, 4. 41, 2. 79, 5.
- Cassii. L. — Longinus praetor I. 32, 1—33, 1. — L. — Longinus C. 17, 3. 44, 1. 2. 50, 4.
- Catabathmos I. 17, 4. 19, 4.
- Catilina v. Sergii.
- Cato v. Portii.
- Catulus v. Lactatii.
- Celer v. Caecilii.
- Cethegus v. Cornelii.
- Chalcedon ep. Mithr. 13.
- Cicero v. Tullii.
- Cilicia or. Cott. 7.
- Cimbrica praeda or. Lep. 17. — Cimbricum bellum C. 59, 3.
- Cinna v. Cornelii.
- Cirta I. 21, 2 bis. 22, 1. 23. 1. 2. 25, 8. 26, 1. 35, 1. 81, 2. 82, 1. 88, 3. 101, 1. 104, 1.
- Claudii. Appius — iuterrex or. Phil. 21. — Ti. — Nero C. 50, 4.
- Concordiae aedes C. 46, 5. 49, 4.
- Cornelii C. 47, 2. gens Corneliorum C. 55, 6. G. — Cethegus C. 17, 3. 32, 2. 43, 2. 3. 44, 1. 46, 3. 47, 4. 48, 4. 50, 2. 52, 33. 55, 6. 57, 1. = L. — Cethegus or. Phil. 20. = L. — Cinna C. 47, 2. or. Phil. 19. = P. — Lentulus Spinther C. 47, 4. = P. — Lentulus Sura C. 17, 3. 32, 2. 39, 6. 43, 1. 44, 1. 3. 46, 3. 5, 47, 2. 3. 4. 48, 4. 50. 1. 51, 7. 52, 17. 33. 55, 1. 5. 57, 1. = P. — Scipio Africanus maior I. 5, 4. — minor I. 4, 5. 7, 4. 8, 2. 22, 2. = L. — Sisenna I. 95, 2. = L. — Sulla C. 5, 6. 11, 4. 5. 28, 4. 37, 9. (38, 3). 47, 2. 51, 32. 34. I. 95, 1. 2. 3. 98, 4. 100, 2. 101, 4. 8. 102, 2. 4. 15. 103, 4. 7. 104, 1. 2. 3. 105, 1. 106, 2. 5. 107, 1. 6. 108, 1. 2. 3. 109, 1. 4. 110, 2. 111, 1. 4. 112, 1. 3. 113, 4. 6. or. Lep. 1. 7. 16. 19. or. Macr. 1. 9. Sullanae coloniae C. 28, 4. — i imilites C. 16, 4. — a victoria C. 21, 4. 37, 6. = P. — Sulla Servi filius C. 17, 3. = Servii — Sullae C. 17, 3. 47, 1. = G. — eques C. 17, 4. 28, 1. — Cornelius scriba or. Lep. 17.
- Q. Cornificius C. 47, 4.
- Cotta vid. Aurelii.
- Crassus vid. Licinii.
- Cretenses. ep. Mithr. 10. 12.
- Creticus vid. Caecilii.
- Crotoniensis C. 44, 3.
- Curene I. 19, 3. Curenenses I. 97 ter.
- Curio vid. Scribonius.
- Cyrene, Cyrenenses vid. Curene.
- Cyrus C. 2, 2.
- Cyzicus ep. Mithr. 14.
- D**abar I. 108. 1. 109, 4. 112, 1.
- Damasippus C. 51, 32—34. or. Phil. 7.
- E**truria C. 27, 1. 4. or. Phil. 6. 8.
- Eumenes ep. Mithr. 8.
- Europa I. 17, 3.
- F**abii. Q. — Maxumus I. 4, 5. = Q. — Sanga C. 41, 4. 5.
- Faesulae, C. 24, 2. 27, 1. 30, 3. ager Faesulanus † C. 43, 1. Faesulanus C. 59, 3. 60, 6.
- Figulus vid. Marcii.
- Flaccus vid. Fulvii, Valerii.
- G. Flaminius [Flamma] C. 36, 1.
- Fufidius or. Lep. 21.

- Fulvia. C. 23, 3. 4. 26, 3. 28, 2.
 Fulvii. M. — Flaccus I. 16, 2. 31,
 7. 42, 1. = M. — Nobilior C.
 17, 4. = A. Fulvius senatoris
 filius C. 39, 5.
 P. Furius C. 50, 4.
- G**abinii. P. — Capito. C. 17, 4.
 40, 6. 43, 2. 46, 3. 47, 1. 4.
 52, 34. 55, 6.
- Gaetuli I. 18, 1. 7. 9. 12. 19, 5.
 80, 1. 88, 3. 97, 4. 99, 2. 103, 4.
- Galli C. 45, 3. 47, 2. 52, 24. 53,
 3. I. 114, 1. 2. — Gallia C. 40,
 2. 56, 4. 57, 3. 58, 4. 6. I. 114,
 3. ep. Pomp. 5. 9. citerior C.
 42, 1. ulterior C. 42, 1. 3. Trans-
 alpina (suspectum) C. 57, 1. Gal-
 lica gens C. 40, 1. Gallicum
 bellum C. 52, 30.
- Gauda I. 65, 1.
- Graechi I. 42, 2. vid. Sempronii.
- Graeci C. 53, 3. 79, 8. 85, 12.
 Graeca facundia I. 63, 3. Grae-
 cae litterae C. 25, 2. I. 85, 31.
 95, 3. Graecia C. 2, 2. 51, 39.
 ep. Mithr. 11.
- Gulussa I. 5, 6. 35, 1.
- H**adrumetum I. 19, 1.
- Hamilcar I. 77, 1.
- Hannibal I. 5, 4. or. Lep. 4. ep.
 Pomp. 4.
- Heraclea ep. Mithr. 14.
- Hercules I. 18, 3. 89, 4.
- G. Herennius ep. Pomp. 6.
- Hiempsal I. 5, 6. 10, 8. 11, 3. 6.
 12, 3. 5. 15, 1. 3. 17, 7. 24, 6.
 28, 1.
- Hippo I. 19, 1.
- Hispani C. 19, 5. I. 18, 5. — equi-
 tes C. 19, 3. Hispania I. 7, 2.
 10, 2. 18, 3. 9, 19, 4. or. Cott.
 6., ep. Pomp. 4. 10. Hispaniae
 C. 18, 5. or. Phil. 8. — citerior
 C. 19, 1. 21, 3. ep. Pomp. 9.
- I**acetania ep. Pomp. 5.
- Indigetes ep. Pomp. 5.
- Italia C. 24, 2. 52, 15. I. 5, 2. 4.
 27, 4. 28, 2. 6. 35, 9. 114, 2.
 or. Cott. 7. ep. Pomp. 4. 7. 10.
 Italici I. 26, 1. 67, 3. socii Italici
 I. 40, 2. Italicum genus I. 47, 1.
- Iugurtham qui noscere velit totum
 librum perlegat oportet. — mi-
 lites Iugurthini I. 21, 2. 56, 6.
 Iugurthinum bellum I. 19, 7. 77,
 2 et 100, 5. (utroque loco sus-
 spectum).
- Iulii. G. — Caesar C. 45, 4. 49
 pluribus locis. 50, 5. 52, 1. 13.
 53, 6. 54 per totum caput. =
 L. — Caesar C. 17, 1. = G. Iu-
 lius C. 27, 1.
- Innii. D. — Brutus C. 40, 5. or.
 Macr. 10. = D. — Silanus C. 50,
 4. 51, 16. 18. = M. — Silanus
 I. 43, 1.
- Iupiter I. 107, 2. or. Macr. 15.
- L**acedaemonii C. 2, 2. 51, 28.
- Laeca vid. Porcii.
- Latinum nomen I. 39, 2. 40, 2.
 42, 1. 43, 4. Latinae litterae C.
 25, 2. I. 95, 3. Latine (loqui)
 I. 101, 6. Latium I. 69, 2. (*dub.*)
 84, 2. 95, 1. or. Lep. 12.
- Lentulus vid. Cornelius.
- Lepidus vid. Aemilius.
- Leptis I. 19, 1. 3. 77, 1. Lepti-
 tani I. 77, 2. 79, 1.
- Libues I. 18, 1. 9. 10. 12. Hercu-
 les Libus I. 89, 4.
- Licinii. M. — Crassus C. 17, 7. 19,
 1. 38, 1. 47, 4. 48, 4. 5 (*bis*).
 8. 9. = P. — Lucullus I. 37, 2.
 = ep. Mithr. 15. = G. — Mu-
 rena C. 42, 3.
- Ligures. I. 38, 6. 77, 4. 100, 2.
 Ligus I. 93, 2—94, 6.
- Limetanus vid. Mamillii.
- Longinus vid. Cassii.
- Lucullus vid. Licinii.
- Lutatii or. Lep. 3. = Q. — Catu-
 lus C. 34, 2sq. 49, 1, 2. or.
 Phil. 6. 19. 21. or. Macr. 9.

- M**acedones ep. Mithr. 5. Macedonia I. 35, 4. bellum Macedonicum C. 51, 5. or. Cott. 7. Ma.nercus vid. Aemilii.
- G.** Mamilius Limetanus I. 40, 1. Mamilia lex I. 65, 5. Mamilia rogatio I. 40, 4.
- Manlii.** T. — Torquatus C. 52, 30. = T. — Torquatus C. 18, 5. = T. — Mancinus I. 73, 7. = Gn. — I. 114, 1. = G. Manlius C. 24, 2. 27, 1. 4. 28, 4. 29, 1. 30, 1. 32, 2. 36, 1. 2. 56, 1. 59, 1. 60, 6. Manliana castra C. 32, 1.
- Marcii.** G. — Figulus C. 17, 1. = Q. — Rex C. 30, 3. 32, 2. 34, 1.
- G.** Marius C. 59, 3. I. 50, 2. 55, 8. 56, 3—57, 1. 58, 5. 60, 5. 63, 1—65, 5. 73. 82, 2. 3. 84, 1—105, 1. 113, 6. 114, 3sq. or. Phil. 7.
- Masinissa** I. 5, 4. 5. 7. 9, 2. 14, 2. 6. 18. 24, 10. 35, 1. 2. 65, 1. 3. 108, 1.
- Massilia** C. 34, 2.
- Massiva** I. 35, 1—6. 61, 4.
- Massugrada** I. 108, 1.
- Mastanabal** I. 5, 6, 7. 65, 1.
- Mauretania** C. 21, 3. I. 16, 5. 19, 4. 62, 7. Mauri I. 18, 10. 19, 4. 7. 80, 6. 82, 1. 97, 4. 99, 2. 101, 4. 8. 104, 3. 106, 5. 107, 5. Maurus I. 97, 2. 106, 2. 107, 1. 108, 1. 113, 1. 3.
- Maxumus** vid. Fabii.
- Medi** I. 18, 4. 8. 10.
- G.** Memmius I. 27, 2. 30, 3—32, 5. 33, 3.
- Metellus** vid. Caecilii.
- Micipsa** I. 5, 6. 6, 2—7, 2. 9, 1—11, 2. 11, 5. 13, 1. 14, 9. 16, 2. 22, 3. 24, 3. 65, 1. 110, 8.
- Q.** Minucius Rufus I. 35, 2. 3.
- Mithridates** or. Phil. 8. or. Cott. 7. or. Macr. 18. ep. Mithr. Mithridaticum bellum C. 39, 1.
- Muluccha** I. 19, 7. 92. 5. 110. 8
- Mulvius pons** C. 45, 1
- Murena** vid. Licinii.
- Muthul** I. 48, 3.
- N**abdalsa I. 70, 2—72, 1.
- Nero** vid. Claudii.
- Nicomedes** ep. Mithr. 9. 10. 11.
- Nobilior** vid. Fulvii.
- Nucerinus** vid. Sittius.
- Numantia** I. 8, 2. 10, 2. 15, 1. 20, 1. 101, 6. Numantini I. 7, 4. Numantinum bellum I. 9, 2.
- Numida** I. 12, 4. 35, 1. 4. 54, 4. 65, 1. 71, 3. 101, 6. 106, 3. 108, 1. 3. 111, 4. 113, 5. 6.
- Numidae** 5, 1. 4. 6, 3. 7, 2. 11, 3. 12, 5. 13, 1. 15, 1. 18, 8. 11. 12. 19, 4. 7. 20, 5. 21, 2. 24, 1. 7. 25, 5. 26, 3. 28, 3. 38, 4. 6. 46, 3. 47, 1. 49, 5. 50, 1. 4. 6. 51, 3. 52, 4. 53, 3. 6. 54, 5. 56, 5. 57, 3. 58, 3. 59, 2. 60, 5. 61, 5. 62, 1. 65, 2. 66, 2. 67, 3. 68, 2. 69, 1. 74, 2. 3. 75, 4. 7. 8. 78, 4. 80, 6. 89, 7. 90, 1. 91, 4. 6. 92, 2. 3. 93, 4. 94, 3. 4. Numidia I. 8, 1. 13, 2. 5. 14, 1. 25. 16, 5. 18, 11. 19, 5. 20, 7. 24, 10. 27, 4. 5. 28, 7. 29, 7. 32, 2. 33, 4. 35, 3. 9. 38, 9. 39, 4. 43, 1. 5. 46, 5. 48, 3. 54, 6. 61, 2. 62, 10. 65, 3. 78, 7. 82, 2. 84, 1. 85, 45. 97, 1. 2. 102, 13. 111, 1. 114, 3. Numidica scuta I. 94, 1.
- Nysa** ep. Mithr. 9.
- O**ceanus I. 17, 4. 18, 5. ep. Mithr 17.
- Octavii.** Gn. — Ruso I. 104, 3.
- L.** Opimius I. 16, 2.
- Orestilla** vid. Aurelii.
- P**aeligna cohors I. 105, 2.
- Parium** ep. Mithr. 14.
- Paulus** vid. Aemilius.
- Persae** I. 18, 4. 5. 11.

- Perses, rex Macedoniae 2. C. 51,
 5. I. 81, 1. ep. Mithr. 7.
 Persis ep. Mithr. 19.
 M. Petreius C. 59, 4. 60, 1. 5.
 Philaeni I. 79, 5. 9. 10. Philaenon
 arae I. 19, 3.
 Philippus, rex Macedoniae, or.
 Lep. 4. ep. Mithr. 5. 6. 7.
 Phoenices I, 19, 1.
 Piceus Or. Lep. 17. — ager Pice-
 nus C. 27, 1. 30, 5. 42, 1. 57, 2.
 Piso vid. Calpurnii.
 Pistoriensis ager C. 57, 1.
 lex Plautia C. 31, 4.
 Poeni I. 79, 8. bella Punica C. 51,
 6. bellum Punicum I. 42, 1. —
 — secundum I. 5, 4. Punica
 fides I. 108, 3. libri Punici I.
 17, 7. Punica oppida I. 19, 7.
 Punicae urbes I. 19, 3.
 Pompeii. Gn. — Magnus C. 16, 4.
 17, 7. 19, 1. 2. 5. 38, 1. 39, 1.
 or. Macr. 21. 23. = Q. — Rufus
 C. 30, 5.
 G. Pomptinus C. 45, 1. 4.
 Porcii M. — Cato. C. 52, 1. 53, 1. 6.
 — 55, 1. = M. — Laeca C. 17, 3.
 27, 3. = lex Porcia C. 51, 22. 40.
 Postumii. A. — Albinus I. 36, 4.
 37, 3. 38, 2. 4. 9. 39, 1. 43, 1.
 44, 4. = Sp. — Albinus I. 35,
 2. 6. 36, 1. 3. 4. 39, 2. 44, 1.
 4. 55, 1. 85, 16.
 Ptolemaeus ep. Mithr. 10. 12.
 Punicus vid. Poeni.
 Pyrenaeus. ep. Pomp. 5.
 Pyrrhus or. Lep. 4.
 L. Quintius or. Macr. 11.
 Quirites I. 31, 6. 11. 27. 85, 1. 3.
 5. 8. 12. 13. 21. 39. 45. 50. or.
 Lep. 1. 7. 11. 27. or. Cott. 1.
 11. 13. or. Macr. 1. 8. 15. 16. 24.
Regium I. 28, 6.
 Rex vid. Marcii.
 Rhodii C. 51, 5.
 Roma C. 6, 1. 27, 2. 30, 7. 31,
 7. 34, 1. 36, 2. 37, 5. 40, 5. 43, 1. 47, 2. 52, 14. 53, 5. 56,
 4. 57, 1. 58, 13. I. 8, 1. 13,
 4. 6. 7. 16, 3. 20, 1. 21, 4. 22,
 1. 4. 23, 2. 25, 6. 27, 1. 28,
 1. 29, 7. 30, 1. 4. 32, 2. 33,
 1. 4. 35, 1. 7. 10. 37, 1. 39,
 1. 40, 1. 41, 1. 46, 1. 55, 1.
 61, 4. 62, 10. 65, 4. 73, 2. 77.
 2. 80, 4. 82, 2. 88, 1. 95, 1.
 102, 4. 103, 3. 104, 2. 3. 4.
 114, 3. Romani C. 6, 5. 53, 3.
 I. 7, 4. 7. 10, 2. 49, 2. 3. 50,
 5. 52, 3. 53, 1. 5. 54, 6. 9. 56,
 4. 57, 4. 61, 5. 66, 1. 70, 4.
 74, 1. 3. 76, 5. 80, 3. 81, 1
 (*bis*). 87, 4. 94, 4 (*bis*). 5. 6.
 97, 2. 3. 5. 98, 7. 101, 4. 7.
 103, 3. 5. 108, 2. 111, 1. 2.
 114, 2. or. Lep. 19. ep. Mithr.
 2. 5. 15. 17. 20. Romanus I.
 108, 3. dux Romanus I. 81, 3.
 ep. Mithr. 13. equites Romani
 C. 49, 4. I. 42, 1. 65, 2 (*bis*). 4.
 Romanus imperator I. 56, 1.
 imperatores Romani I. 112, 2.
 imperium Romanum C. 10, 1.
 imperium populi Romani C. 36,
 4. milites Romani I. 38, 5. Ro-
 mani milites I. 67. 1. mos Ro-
 manus C. 29, 3. nomen Roma-
 num C. 52, 24. I. 5, 4. 58, 3.
 80, 1. plebes Romana C. 31, 7
 (*dub.*). 33, 2. populus Roma-
 nus C. 8, 5. 11, 6. 36, 4. 51,
 5. 53, 2. 61, 7. I. 5, 1. 4. 7,
 2. 8, 2. 9, 2. 13, 5. 14, 1. 2.
 3. 5. 7. 8. 18. 25. 19, 7. (*bis*).
 20, 5. 22, 4. 24, 2. 26, 1. 27,
 2. 31, 20. 32, 5. 33, 4. 46, 2.
 64, 2. 65, 2. 83, 1. 88, 5. 102,
 2. 8. 11. 108, 2. 110, 6. or.
 Lep. 11. 24. or. Phil. 6. ep.
 Pomp. 2. Senatus populusque
 Romanus I. 21, 4. Senatus et
 populus Romanus I. 104, 5. 111,
 1. populus et senatus Romanus
 I. 41, 2.
 Romulus or. Lep. 5.

- Rufus vid. Minucii. Pompei.
 Ruso vid. Octavius.
 P. Rutilius Rufus I. 50, 1. 52, 5.
 6 (*bis*). 86, 4.
- L. Saenius C. 30, 1.
 Samnites C. 51, 38.
 Samothracæ Dei. ep. Mithr. 7.
 Sanga vid. Fabii.
 Saturninus vid. Appuleius.
 Scaurus vid. Aemilii.
 Scipio vid. Cornelii.
 Scirtus or. Lep. 21.
 G. Scribonius Curio or. Macr. 11.
 Seleuca ep. Mithr. 19.
 Sempronii. Tib. — Gracchus I.
 31, 7. 42, 1. = G. — Gracchus
 I. 16, 2. 31, 7. 42, 1. Gracchi
 I. 42, 1. 2. lex Sempronia I.
 27, 3. = Sempronia C. 25.
 40, 5.
 Septimius Camers C. 27, 1.
 L. Sergius Catilina. Perlegendus
 totus liber ab C. 5.
 Q. Sertorius or. Cott. 6. ep. Pomp.
 5. 9. or. Macr. 18.
 Q. Servilius Caepio I. 114, 1.
 Sextius I. 29, 4.
 libri Sibyllini C. 47, 2.
 Sicca I. 56, 3. Siccenses I. 56, 3.
 Sicilia I. 28, 6.
 Sidonii I. 78, 1. Sidonicus I. 78, 4.
 Silanus vid. Iunii et Turpilius.
 Sisenna vid. Cornelii.
 P. Sittius Nucerinus C. 21, 3.
 Spinther vid. Cornelii.
 L. Statilius C. 17, 4. 43, 2. 44,
 1. 46, 3. 47, 3. 52, 34. 55, 6.
 Suero ep. Pomp. 6.
 Sufax I. 5, 4. 14, 8.
 Sulla vid. Cornelii.
 P. Sulpicius Rufus or. Phil. 7.
 Sura vid. Cornelii.
 Suthul I. 38, 2. 39, 4.
 Syphax vid. Sufax.
 Syrtes I. 19, 3. 78, 1. 3.
- Tanais I. 90, 2.
 L. Tarquinius C. 48, 3—9.
 Tarracinensis C. 46, 3.
 Tarula or. Lep. 21.
 Gn. Terentius C. 47, 4.
 Thala I. 75, 1—77, 1. 80, 1. 89
 6 (*bis*).
 Theruci I. 19, 3.
 Thirmida I. 12, 3.
 Thraces I. 38, 6.
 Tigranes ep. Mithr. 3. 13. 15. 16.
 Tisidium I. 62, 8.
 Torquatus vid. Manlii.
 Transpadana vid. Gallia. Trans-
 padanus C. 49, 2.
 Troiani C. 6, 1.
 Tullianum C. 55, 3.
 M. Tullius Cicero. C. 22, 3. 23,
 6. 24, 1. 26, 1. 27, 4. 28, 1.
 2. 29, 1. 31, 6. 7. 36, 3. 41,
 5. 43, 1. 2. 44, 1. 45, 1. 48,
 1. 6. 8. 9. 49, 2. 51, 35.
 Tullus vid. Volcatius.
 Turia. ep. Pomp. 6.
 T. Turpilius Silanus I. 66, 3 (*bis*).
 67, 3. 69, 4.
 Tusci C. 51, 38.
- Vaga I. 29, 4. 47, 1. 68, 1. 3.
 Vagenses I. 66, 2. 69, 1. 3.
 Valentia ep. Pomp. 6.
 L. Valerius Flaccus C. 45, 1. 46, 6.
 L. Vargunteius C. 17, 3. 28, 1.
 47, 1.
 Vesta C. 10, 9.
 Vettius Picens or. Lep. 17.
 P. Umbrenus C. 40, 1—6. 50, 4.
 L. Volcatius Tullus C. 18, 2.
 T. Voltureius C. 44, 3—45, 4. 47,
 1. 48, 4. 49, 4. 50, 1.
 Volux I, 101, 5. 105, 5—107, 7.
 Utica I. 25, 5. 63, 1. 64, 5. 86,
 4. 104, 1.
- Zama I. 56, 1—61, 1.

181909

Sallust

LL
S1698Di.2

Libri De Catilinae conjuratione, et De
bello Jugurthino...ed. by Dietsch.
Ed.4,
rev.

**University of Toronto
Library**

**DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET**

Acme Library Card Pocket
LOWE-MARTIN CO. LIMITED

